

Тарасенко Ольга Олексіївна,
кандидат історичних наук, доцент
кафедри історії України та методики
навчання
Київського університету імені Бориса
Грінченка

З ІСТОРІЇ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ІСТОРИЧНОЇ ОСВІТИ В КИЇВСЬКОМУ ІМПЕРАТОРСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ СВ. ВОЛОДИМИРА (до 175 річчя від дня заснування)

175 річний ювілей Київського університету спонукає до роздумів про безцінний внесок у розвиток освіти, науки, культури України його викладачів та вихованців, спонукає до вдячного пошанування тих, хто започатковував і розвивав традиції у стінах цього навчального закладу у ХІХ ст.: культ знань, високу ерудицію, загальну культуру, прагнення творити, професійно виховувати і навчати.

Метою статті є дослідження процесу становлення та розвитку історичної освіти в Київському Імператорському Університеті Св. Володимира за перші 50 років його існування.

Історіографія запропонованої теми складає доволі чималий інформаційний масив. У ХІХ ст. історію Київського університету висвітлювали в своїх монографіях В.Я. Шульгін, М.Ф. Владимирський-Буданов, В.С. Іконников¹. Ці узагальнюючі авторські дослідження містили хронологічно послідовну історію закладу з цифровими викладами, іменними списками оглядом здобутків, найважливіших подій. Цей матеріал дає змогу оглядово окреслити загальний стан розвитку історичної освіти і науки у закладі. Колективні праці вивчення історії Київського університету виходили у 1935, 1959, 1984, 1994, 1999, 2004, 2009 роках².

¹ *Шульгін В.Я.* История университета Св. Владимира за первое двадцатипятилетие его существования. – СПб., 1864. *Владимирський-Буданов М.Ф.* История императорского университета Св. Владимира. Т. I. Университет Св. Владимира в царствование имп. Николая Павловича – К., 1884. Киев и университет Св. Владимира при императоре Николае I. 1825 – 1855. / За ред. В.С. Іконникова. – К., 1896. Университет Св. Владимира в царствование императора Александра III: 1881 – 1894. / За ред. В.С. Іконникова. – К., 1900.

² Історія Київського університету, 1834 – 1959. / За ред. О.З. Жмудського – К., 1959. Історія Київського університету, 1834 – 1884 / За ред. М.У. Білого. – К., 1984. Київський університет. Документи и материалы. 1834 – 1984 / За ред. М.У. Білого. – К., 1984. *Замлинський В.О.* З високою місією / Київський університет

Особистості істориків Київського університету привертали увагу вчених ще з ХІХ ст. Так, найбільш вдалим серед літератури ХІХ ст., на наш погляд, було оглядове висвітлення життєвого та творчого шляху вчених закладу в біографічному словнику за редакцією професора В.С. Іконникова³.

Побіжні відомості про В.Ф. Домбровського містив енциклопедичний словник Брокгауза та Ефрона 1893 р. Аж через століття до творчості вченого звернулися О.І. Журба та М.П. Ковальський, дослідивши значення його діяльності у контексті становлення Тимчасової комісії для розгляду давніх актів⁴.

Серед значної наукової літератури про М.І. Костомарова виділимо працю, написану в 1885 р. В. Науменком на пошану пам'яті історика⁵ та в 1968 р. П.Н. Поповим, в якій автор висвітлив доробок вченого як етнографа і фольклориста⁶. Особистість М.І. Костомарова як історика України активно досліджує Ю.А. Пінчук, він увійшов і до авторського колективу енциклопедичного словника, присвяченого віхам життя і творчості вченого⁷.

Наукову спадщину П.В. Павлова, зокрема його докторську дисертацію аналізували у 1850 р. К.Д. Кавелін, С.М. Соловійов, М.П. Погодін⁸. М. Лемке

імені Тараса Шевченка. Сторінки історії і сьогодення. – К., 1994. – С. 9 – 57. Стельмах С.П. Історія / Там само. – С. 96 – 108.

³ Биографический словарь профессоров и преподавателей имп. Университета Св. Владимира (1835 – 1884) // Складений і виданий під ред. проф. В.С. Іконникова. – К., 1884 – 816 с.

⁴ Домбровський В.Ф. //Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза. И.А. Ефрона. – СПб., 1893. – Т. X-а. – С. 945 – 946. Журба О.І., Ковальський М.П. Значення діяльності В.Ф. Домбровського у становленні Київської археографічної комісії //ВКУ. Іст. науки. – 1989. – Вип. 31. – С. 48 – 54.

⁵ Науменко В. Н.И. Костомаров как этнограф // Киевская старина, 1885. – Ч. 5. – С. XXXV – XLIV.

⁶ Попов П.Н. Костомаров як фольклорист і етнограф. – К., 1968.

⁷ Пінчук Ю.А. Исторические взгляды Н. И. Костомарова: (Критич. очерк) / Ю. А. Пинчук,; АН УССР, Ин-т истории. – К.: Наук. думка, 1984. – 190 с. Його ж. Микола Іванович Костомаров, 1817– 1885: Біографія окремої особи / Юрій Пінчук, – К.: Наук. думка, 1992. – 231 с. Його ж. М.І. Костомаров У Києві (1844 – 1847 рр.). // Український історичний журнал. – 1992. – №5. – С. 3 – 15. Його ж. Микола Костомаров: людина, вчений, громадський діяч (до 190-річчя народження) / Ю. Пінчук // Історичний журнал. – 2007. – № 1. – С. 3 – 16. Він же. Відображення елементів української національної ідеї в науковій творчості М.І. Костомарова / Ю. Пінчук // Український історичний журнал. – 2007. – № 2. – С. 78– 89. Смолій В.А., Пінчук Ю.А., Ясь О.В. Микола Костомаров: віхи життя і творчості: Енциклопедичний словник / В.А. Смолій (заг. ред.). – К.: Вища школа, 2005. – 544с.

⁸ Кавелін К.Д. Об историческом значении царствования Бориса Годунова. Соч. П. Павлова. М., 1850 //Отечественные записки /далі ОЗ/, 1850. – Т. 72. – Ч. 9. – Отд. V. – Критика. – С. 13– 30; Об историческом значении царствования Бориса Годунова. Соч. П. Павлова. М., 1850 // Современник, 1850. – Т. 22. – Ч. 7. – Отд. III. – Критика. – С. 17 – 26; Погодін М.П. Об историческом значении царствования Бориса Годунова. Соч. П. Павлова. М., 1850 // Москвитянин, 1850. – Ч. 8. – Кн. II. – Від. IV. – С. 116 – 135.

у 1908 р. стисло окреслив життя і наукові праці вченого⁹. У подальшому наукову та громадську діяльність П.В. Павлова розглядали у контексті досліджуваних ними проблем А.Н. Цамуталі, Р.Г. Еймонтова, Р.П. Іванова, С.О. Авіліані, Л.В. Черепнін, В.І.Чесноков¹⁰.

Життєвий і науковий шлях І.В. Лашнюкова у 1870 р. висвітлив Ф.Я. Вороной¹¹, у 1971 р. нагадала про вченого Р.А. Кирєєва, проаналізувавши його "Очерки русской историографии". Вона ж згодом визначила його місце та значення в російській історіографії ХІХ ст.¹²

Особистість В.С. Іконникова привертала і привертає до себе увагу дослідників. Серед наукової літератури, присвяченій вченому, слід відзначити працю В.Й. Ключевського, який виступив із полемікою щодо докторської дисертації В.С. Іконникова у 1869 р.¹³. Пам'яті історика у роковину його смерті присвятив статтю С.Ф. Платонов¹⁴, побіжно оглянувши життя і творчість. До 125- й 150-річчя з дня народження вченого вийшли статті В.Г. Сарбея¹⁵ та М.Ф. Дмитренко й І.Н. Войцехівської¹⁶, в яких проаналізовано наукову спадщину і громадську діяльність вченого. І.Н. Войцехівська вивчала життєпис, бібліографію вченого, його

⁹ Лемке М. Дело профессора Павлова //Очерки освободительного движения 60-х годов. – СПб., 1908. – С. 7 – 13.

¹⁰ Цамутали А.Н. Теория родовых отношений в работах М.М. Михайлова, А.Ф. Тюриня, П.В. Павлова /Борьба течений в русской историографии. – М., 1977. – С. 76 – 97; Эймонтова Р.Г. Ученый-просветитель П.В. Павлов (60-е годы XIX ст.) //Исторические записки /далі – ИЗ/. – Т. 113, 1986. – С. 208 – 249; Іванова Р.П. П.В. Павлов у суспільно-політичному русі України в 60– х рр. ХІХ ст. // УДЖ, 1984. – Ч. 11. – С. 87 – 95; Авіліані С.О. Земские соборы. Литературная история земских соборов. – Одесса, 1916. Черепнін Л.В. Земские соборы в русском государстве XVI – XVII вв. – М., 1978; Чесноков В.И. Министерство Просвещения и "дело" профессора П.В. Павлова // Правительственная политика и историческая наука России 60 – 70-х годов XIX века. Исследовательские очерки. – Воронеж, 1989. – С. 119 – 129.

¹¹ Вороной Ф.Я. Передмова /Лашнюков И.В. Пособие к изучению русской истории критическим методом. – К., 1870. – Вип. I. – С. I – XXXVI.

¹² Кирєєва Р.А. Из истории изучения отечественной историографии (Некоторые особенности "Очерков русской историографии") // Проблемы истории общественного движения и историографии. – М., 1971. – С. 289 – 302; Она же. Изучение отечественной историографии в дореволюционной России с середины XIX века до 1917 года. – М., 1983.

¹³ Ключевский В.О. Новые исследования по истории древне-русских монастырей //Православное обозрение, 1869, II полуг. – С. 439 – 469, 737 – 759.

¹⁴ Платонов С. В. С. Иконников //Анналы. – 1924. – Ч. 4. – С. 254 – 256.

¹⁵ Сарбей В.Г. Один із перших істориків– академіків АН УРСР. До 125-ти річчя з дня народження В.С. Іконникова // УДЖ. – 1966. – Ч. 12. – С. 130 – 132.

¹⁶ Дмитренко М.Ф., Войцехівська І.Н. 150-річчя з дня народження В.С. Іконникова // УДЖ. – 1991. – Ч. 12. – С. 141 – 148.

джерелознавчі студії¹⁷. В.І. Ульяновський докладно описав життя та творчість В.С. Іконникова у вступній статті до збірки праць вченого із серії «Пам'ятки історичної думки України»¹⁸.

Значення наукової спадщини В.Б. Антоновича у ХІХ ст. відзначали М.І. Костомаров, О.Я. Єфіменко¹⁹ та інші дослідники. Статті у роковину пам'яті присвятили його творчості учні – М.С. Грушевський, І.М. Каманін, М.Ф. Довнар–Запольський, Г. Павлуцький, В.Г. Ляскоронський, С. Томашівський²⁰. Внесок і місце вченого у розвитку української науки й історіографії у 20-річчя з дня смерті визначили О. Гермайзе, В.Г. Ляскоронський, Д.І. Багалій, Л. Добровольський²¹.

Із кінця ХХ ст. розпочалося нове «відкриття» життєвого шляху та наукової спадщини В.Б. Антоновича, фактично замовчуваного радянською історичною наукою. Із чималого кола наукових розвідок, присвячених цій

---

¹⁷ *Войцехівська І.Н.* Академік Володимир Іконников: життєпис та бібліографія. – К., 1998. – 132 с. *Йї ж.* Володимир Іконников. Джерелознавчі студії. – К., 1999. – 374 с.

¹⁸ *Ульяновський В.* Знаний і незнаний Володимир Іконников. – С. 6–82 / Іконников В. Історичні портрети / Упоряд. В. Ульяновського. – К.: Либідь, 2004. – 428 с. («Пам'ятки історичної думки України»).

¹⁹ *Костомаров М.І.* Рецензия на докторскую диссертацию В.Б. Антоновича "Очерк истории Великого княжества Литовского до половины XIV ст." – К., 1878. – Вип. I // Исторический вестник /далі – ИВ/ – 1880. – Ч. 5. – Т. II. – Критика и библиография. – С. 178 – 186; *Єфіменко О.Я.* Литературные силы провинции. В.Б. Антонович (из "Недели", 1878, Ч. 20 – 21) // Южная Русь. – СПб., 1905. – Т. II. – С. 297–315.

²⁰ *Грушевський М.С.* В. Антонович, основні ідеї його творчості і діяльності // Записки УНТ в Києві /далі – ЗУНТ/. – Київ, 1908. – Кн. III. – С. 5 – 14; *Каманін І.М.* Труды В.Б. Антоновича по истории козачества // Чтения а историческом обществе Нестора-летописца /далі ЧИОНЛ/ – 1909. – Кн. 21. – Вип. I, II. – Отд. I. Памяти В.Б. Антоновича. – С. 44 – 52; *Лобода А.* Праці Антоновича по етнографії та літературі // ЗУНТ. – 1908. – Кн. III. – С. 23 – 28; *Довнар-Запольський М.* Исторические взгляды В.Б. Антоновича // ЧИОНЛ, 1909. – Кн. 21. – С. 22 – 37; *Павлуцький Г.* В. Антонович, як археолог // ЗУНТ, 1908. – Кн. III. – С. 15 – 22; *Ляскоронський В.* В.Б. Антонович (некролог) // Журнал министерства народного просвещения /далі – ЖМНП/, 1908. – Ч. XV. – Ч. 6. – Современная летопись. – С. 51 – 75; *Томашівський С.* Володимир Антонович. Його діяльність на полі історичної науки / Відбиток з Літературно-Наукового Вісника /далі – ЛНВ/. – Кн. I – III. – Львів, 1906.

²¹ *Гермайзе О.* В.Б. Антонович в українській історіографії // Україна – 1928. – Кн. 5. – С. 17 – 32; *Грушевський М.С.* З соціально-аціональних концепцій Антоновича // Там само. – С. 4 – 16; *Ляскоронський В.* В.Б. Антонович, як археолог // Там же. – С. 88 – 93; *Багалій Д.І.* Листи до мене професора В.Б. Антоновича, як матеріал до його біографії /відбиток/. – К., 1928. – С. 128 – 132; *Багалій Д.* Матеріали для біографії В.Б. Антоновича (з приводу двадцятої річниці з дня його смерті). – К., 1929. – 129 с.; *Добровольський Л.* Праця В.Б. Антоновича на ниві історичної географії // Записки іст.-філ. відділу ВУАН. – Кн. IX. – 1926. /Відбиток/.

унікальній людині, згадаємо праці В. Смоля і В. Рички²², О.Кияна²³, В. Ульяновського²⁴.

Для розкриття проблематики нашої статті важливе місце серед опублікованих джерел займає наукова спадщина самих істориків Київського університету періоду 30 – 80-х рр. ХІХ ст. – В.Ф. Домбровського, М.І. Костомарова, П.В. Павлова, І.В. Лашнюкова, В.С. Іконникова, В.Б. Антоновича.

Залучені архівні джерела завдяки своїй насиченій інформативності дозволяють визначити процес історії формування історико-філологічного факультету, розділу його на розряди (відділення), зміни статутів університету щодо факультету та кафедри російської історії, її звіти, огляди викладання, програми та розклад лекцій, проаналізувати сам процес викладання, відгуки про вступні лекції, посадове та громадське зростання викладачів кафедри російської історії, процес професійного становлення викладачів, їхні звіти про закордонні наукові відрядження, вдосконалення навчально-викладацької діяльності на факультеті протягом зазначеного періоду в цілому.

Звіти університету, протоколи засідань його Ради, історико-філологічного факультету висвітлюють стан справ на історичному факультеті. Ці архівні матеріали знаходяться у ЦДІАК України (фонд 707) і ДАК (фонд 16), а також першому відділі офіційної частини часопису "Университетских Известий" (далі – УИ)²⁵. Цінний матеріал містить довідково-статистична література про Київський університет (біографічний словник, історико-статистичні нотатки, академічні списки та ювілейний акт),

²² Ричка В.М., Смолий В.А. В.Б. Антонович як історик українського козацтва // УІЖ – 1990. – Ч. 12. – С. 109 – 115.

²³ Киян О.І. Життєвий та творчий шлях В.Б. Антоновича // УІЖ – 1991 – Ч. 2. – С. 64 – 76; Його ж. Формування наукового світогляду й становлення Володимира Антоновича як історика України // Четверта академія пам'яті професора Володимира Антоновича 26–27 берез. 1998 р. – К., 1999. – С.9–16.

²⁴ Ульяновський В. Син України (Володимир Антонович: громадянин, учений, людина) // Антонович В.Б. Моя сповідь (Вибрані історичні і публіцистичні твори). – К. : Либідь, 1995. – С. 5 – 76; Ульяновський В.І., Короткий В.А. Володимир Антонович образ на тлі епохи.– К., 1997.– 218 с.

²⁵ Звіти університету, протоколи засідань Ради, огляд викладання, розклад лекцій // Университетские Известия (далі – УИ). 1862. – Ч. 4, 9, 11, 12; 1863. – Ч. 6, 11; 1864, – Ч. 1, 12; – 1865. – Ч. 8, 12; 1866. – Ч. 7, 12; 1867. – Ч. 7; 1868. – Ч. 1, 9; 1870. – Ч. 1, 2, 3, 11; 1871. – Ч. 1, 8, 12; 1872. – Ч. 1, 7, 12; 1873. – Ч. 6, 7, 12; 1874. – Ч. 3, 6, 7, 12; 1875. – Ч. 7, 12; 1876. – Ч. 7, 12; 1877. – Ч. 7, 12; 1878. – Ч. 7, 12; 1879. – Ч. 9, 12; 1880. – Ч. 7, 12; 1881. – Ч. 6, 12; 1882. – Ч. 7, 12; 1883. – Ч. 7, 12.

підготовлена до його п'ятидесятиріччя²⁶. До цієї групи літератури належать систематичні покажчики видань університетського часопису, в яких з 1861 р. друкувалися праці студентів і викладачів історико-філологічного факультету, зокрема з російської історії²⁷.

Світосприймання епохи найкраще відображається у спогадах її сучасників. Безумовно, мемуари та епістолярій несуть суб'єктивну оцінку подій та характеристику осіб, що передбачає їх критичний аналіз і співставлення з іншими документальними свідченнями. Проте у споминах М.К. Ренненкампа, М.І. Костомарова, О.В. Романовича-Славатинського Київський університет, його духовна атмосфера, взаємовідносини викладачів, їхні характеристики на тлі доби відтворені доволі промовисто²⁸. Цікаві спогади про тодішніх істориків університету залишили їхні безпосередні слухачі та учні: М. Гербель про В.Ф. Домбровського, М.М. Ге про М.І. Костомарова, В.Г. Авсеєнко, В.О. Португалов, О.В. Романович-Славатинський про П.В. Павлова, К. Троцина, І.О. Сребницький про І.В. Лашнюкова, О.І. Соболевський про В.С. Іконникова, В.Ю. Данилевич,

---

²⁶ Биографический словарь профессоров и преподавателей имп. Университета Св. Владимира (1835 – 1884) // Складений і виданий за ред. проф. В.С. Іконникова. – К., 1884; Историко– статистические записки об учебно– вспомогательных учреждениях имп. университета Св. Владимира (1835 – 1884) // Складений і виданий за ред. проф. В.С. Іконникова. – К., 1884; Академические списки университета Св. Владимира (1835 – 1884) // Складений і виданий за ред. проф. В.С. Іконникова. – К., 1884; Юбилейный акт императорского университета Св. Владимира. 8.09.1884 / За ред. проф. М.Ф. Владимирського-Буданова. – К., 1885; Очерки и заметки по истории университета. К 50-летию юбилею университета Св. Владимира. – К., 1884.

²⁷ Систематический указатель к неофициальной части Университетских Известий за 1861 – 1912 гг. – К., 1913. – С. 1 – 21.

²⁸ Ренненкампф М.Н. Киевская университетская старина // Русская старина, 1899. Ч. 7. – С. 34 – 49. Костомаров М.І. Автобиография. – К., 1990. – С. 475 – 480. Романович-Славатинський О.В. Моя жизнь и академическая деятельность. Воспоминания и заметки. 1832 – 1884 гг. // Вестник Европы, 1903, Ч. 2. – С. 613, 619 – 620, 627; Соловьев И.М. Русские университеты в их уставах и воспоминаниях современников. – СПб., 1914. – Вып. I.

В.І. Щербина, І. А. Лінниченко про В.Б. Антоновича²⁹. Життя університету та історичного факультету відобразила й тодішня періодика³⁰.

Документальні збірки дореволюційної літератури, підготовлені у Міністерстві народної освіти містять великий фактичний матеріал, виклад основних законодавчих актів і заходів уряду щодо університетів. Їм притаманний відомчий, інформаційний напрямок, як і збірці постанов про Київський університет³¹. Ювілейний огляд історії діяльності Міністерства народної освіти виділяється високою інформативністю і фактичністю, хронологічним висвітленням заходів міністерства в Російській імперії, зокрема на Правобережній Україні³².

У двотомнику документів, матеріалів, спогадів сучасників, присвяченому 160-річчю Київського університету, висвітлено зародження й розвиток ідеї створення університету в Києві у XVII – XIX ст., подано цінні відомості про історію заснування, відкриття, перші десятиліття його діяльності, авторизовані біографії й спомини про найвизначніших професорів

---

²⁹ *Гербель М.* Лицей князя Безбородко // Гимназия высших наук и лицей князя Безбородко. – СПб., 1881. – С. 388 – 390; *Ге М.М.* Киевская гимназия в 40–х годах XIX ст. : Сб. в пользу недостаточных студентов университета Св. Владимира. – СПб., 1895. – С. 59 – 60; *Авсеевко В.Г.* Школьные годы.: Отрывок из воспоминаний. 1852 – 1862 //ИВ, 1881. Ч. 4. – С. 707 – 734; *Португалов В.О.* Ученик об учителе. – С. 250 – 256. Додаток до ст.: *Эймонтова Р.Г.* Ученый– просветитель П.В.Павлов (60–е годы) //ИЗ. – 1986. – Т. 113. *Романович-Славатинский О.В.* Указ. соч. – С. 179, 612 – 613, 619 – 620; *Трощина К.* Лицей кн. Безбородко // Гимназия высших наук и лицей кн. Безбородко. – СПб., 1881. – С. 408 – 413; *Сребницкий И.О.* Лицей кн. Безбородко // Там же. – С. 120 – 121; *Соболевский О.И.* Памяти Владимира Степановича Иконникова. /Набросок воспоминаний // Библиографические известия. 1925. – Вып. I – IV. – С. 215 – 218; *Данилевич В. В.Б. Антонович как профессор* //ЧИОНЛ, 1909. – Вып. I – II. – Кн. 21. – С. 57 – 71; *Щербина В.* Воспоминания о В.Б. Антоновиче //Там же. – С. 52– 57; *Линниченко И.А.* В.Б. Антонович. – М., 1910.

³⁰ Из Киева, корреспонденция об историко–филологическом факультете // Санкт–Петербургские ведомости, 1869. – Ч. 172; Об историко-филологическом факультете Киевского университета (фельетон) // Там же. – 1869. – Ч. 228; По поводу назначения от министерства некоторых профессоров в университет Св. Владимира //ЖМНП. – 1869. – Ч. 1. – Современная летопись. – С. 24 – 26; Ответ на статью "По поводу назначения некоторых профессоров в университет Св. Владимира" ректора университета А. Матвеева // Киевлянин. – 1869. – Ч. 28. *Н.М.* К вопросу о разрушении историко-филологического факультета Киевского университета //Дон. – 1869. – Ч. 53.

³¹ Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – СПб., 1864 – 1904. – Т. II, отд. 27. – С. 1041 – 1047; Сборник постановлений и распоряжений начальства по университету Св. Владимира и прочим русским университетам. / Скл. В.В. Виндингом. – К., 1872. – Ч. I; Ч. II. – К., 1878; Указатель распоряжений попечителя в Циркуляре по управлению Киевским учебным округом с 1857 по 1894 гг. – К., 1894; Сборник постановлений и распоряжений начальства по университету Св. Владимира и прочим русским университетам с 1878 по 1891 гг. включительно /Сост. В.И. Клопотовским. – К., 1893.

³² *Рождественский С.В.* Историческое обозрение деятельности Министерства Народного Просвещения. 1802 – 1902 гг. – СПб., 1902.

і викладачів закладу, спогади та документи про видатних діячів науки, культури, освіти України, які навчались у Київському університеті³³.

Відкриття Київського Імператорського Університету Св. Володимира було підготовлене всім ходом економічного, політичного, культурного розвитку Правобережної України. Політичне рішення російського уряду заснувати університет західного типу в Києві нагально постало у 30-ті роки ХІХ ст., після придушення польського повстання, коли політика російського самодержавства щодо Правобережної України різко змінилася.

Київський навчальний округ у складі Київської, Волинської, Подільської, Чернігівської губерній було утворено 14 грудня 1832р.³⁴. 8 листопада 1833 р. був підписаний наказ про головні основи заснування Київського університету, 25 грудня – затверджено його персональний тимчасовий статут, що став ознакою впровадження російської освіти на Правобережній Україні, а також символом оновлення російської освіти в усій імперії³⁵. До Києва були переведені із закритого польського Волинського ліцею у Кременці професори, перевезені бібліотека, колекції.

Урочисте відкриття Київського Імператорського Університету Св. Володимира відбулося 15 липня 1834 року, з 28 серпня почалося навчання, у проміжку йшов прийом студентів³⁶. Царизм ставив за мету зробити цей вищий навчальний заклад оплотом монархічних ідей і русифікації неросійських народів. Проте, всупереч цим планам, Київський університет став одним із провідних центрів освіти і науки, осередком визвольного руху в Україні.

Із 1834 по 1841 рр. у складі університету функціонувало лише два факультети: філософський та юридичний, а з 1841 р. додався ще медичний.

---

³³ З іменем святого Володимира. Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників / Упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. У 2-х кн. – К., 1994.

³⁴ *Рождественский С.В.* Историческое обозрение деятельности Министерства Народного Просвещения. 1802 – 1902 гг. – СПб., 1902. – С. 214.

³⁵ Державний архів міста Києва (далі – ДАК), ф. 16, оп. 465, спр. 1 а, арк. 1 – 3.

³⁶ Там само. – Спр. 5, арк. 1 – 2; *Владимирский-Буданов М.Ф.* История императорского университета Св. Владимира. Т. I: Университет Св. Владимира в царствование императора Николая Павловича. – К., 1884. – С. 68, 74.

Філософський факультет мав два відділення: історико-філологічне та фізико-математичне. Поєднання на одному факультеті різних наук, запозичене у німецьких університетах, було досить невдалим. Воно залишилося лише у найменуванні, так як кожне відділення мало свого декана й окремі збори, а з 1850 р. виділилося в окремі факультети³⁷.

Питання про поділ історико-філологічного факультету на розряди (відділення) поставало декілька разів. Так, 1 жовтня 1856 р. факультет звернувся до Ради університету з проханням розділити його на два розряди: історичних та філологічних наук. До головних предметів історичного розряду було запропоновано віднести предмети: всесвітню (стародавню та нову) і російську історію; політичну економію, статистику; російську словесність, історію російської словесності, твори російською мовою на підсумкових іспитах, історію всесвітньої словесності «у зв'язку з її теоріями». Неголовними предметами вважалися: психологія, логіка, педагогіка, тлумачення грецьких і римських авторів, новітні мови: німецька і французька, переклад з них на російську, тлумачення німецьких і французьких авторів. Такий розподіл предметів передбачав надання студентам історичного розряду можливості вивчати інші предмети докладніше, у більшому обсязі³⁸.

Пізніше, 12 грудня 1863 р. історико-філологічний факультет на підставі 23 параграфу статуту 1863 р. запропонував Раді університету розділити його на три відділення: слов'яно-російської філології, класичної філології, історичних наук. На історичному відділенні мали вивчатися предмети: всесвітня історія (стародавня і нова), російська історія, історія всесвітньої літератури, історія російської літератури, історія філософії, церковна історія, теорія й історія мистецтв, грецька мова, латинська мова. Студенти цього відділення мали право слухати також лекції з політичної економії та статистики³⁹.

---

³⁷ Там само. – С. 72.

³⁸ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України), ф. 707, оп. 22, спр. 529, арк. 1 – 6. Там само. – Оп. 29, спр. 526, арк. 1 – 4.

³⁹ Протоколи засідань Ради // Университетские Известия (далі – УИ). – 1864. – Ч. 1. – С. 5 – 7.

Значно пізніше, лише 10 квітня 1879 р. відбувся остаточний розподіл предметів історико-філологічного факультету, який затвердив міністр народної освіти. Усі студенти факультету за перші два роки повинні були прослухати предмети: богослов'я, логіку, психологію, грецьку, латинську і слов'янську мови, порівняльну граматику індоєвропейських мов, історію російської мови та літератури, російську історію, всесвітню історію (стародавню, середніх віків, нову). Склавши півкурсний іспит із цих предметів задовільно, що надавало право одержати згодом ступінь кандидата, студент мав право поступити на одне з трьох спеціальних відділень, про що повідомляв декану факультету. Починаючи з п'ятого семестру, студенти протягом двох років слухали лекції по відділенням: класичному, слов'яно – російському, історичному.

На історичному відділенні спеціальними предметами вважалися: всесвітня (стародавня, середньовічна, нова) і російська історія, слов'янські старожитності. Допоміжними предметами були: грецькі та римські старожитності, церковна історія, історія всесвітньої літератури, історія філософії, теорія й історія мистецтв, політична економія і статистика, педагогіка (для “недостатніх”, тобто незабезпечених студентів, які були на утриманні казни). Іноземні мови (французька, німецька, англійська, італійська) вивчалися протягом чотирьох років навчання⁴⁰. Для здобуття ступеня кандидата студент повинен був мати із спеціальних предметів відмінні та добрі оцінки, із допоміжних – задовільні, а для ступеня дійсного студенту – задовільні оцінки з усіх предметів. За 1834 – 1883 рр. історико-філологічний факультет закінчили 422 кандидати і 186 дійсних студентів⁴¹. За весь зазначений період на факультеті навчалась, порівнянно з іншими факультетами, невелика кількість студентів.

---

⁴⁰ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 40, спр. 19, 31 арк.

⁴¹ *Владимирский-Буданов М.Ф.* Указ. соч. – Прилож. VI. – С. XXXVIII – XXXIX: Академические списки университета Св. Владимира (1835 – 1884) // Составлен и издан под. ред. проф. В.С. Иконникова. – К., 1884. – 200 с. – С. 85 – 131. *Владимирский-Буданов М.Ф.* Указ. соч. – Прилож. VII. – С. XL – XLI.

За тимчасовим статутом 1833 р., спеціально розробленим для Київського Імператорського Університету Св. Володимира, історико-філологічне відділення мало п'ять кафедр: філософії, грецької словесності і старожитностей, римської словесності і старожитностей, російської словесності і старожитностей, всесвітньої й російської історій і статистики.⁴² У складі та розподілі наук саме на цьому відділенні персональний статут значно поступався статуту російських університетів 1804 р., за яким для всесвітньої й російської історій було надано дві окремі кафедри. Зведення їх на одній кафедрі можна пояснити обережністю уряду щодо впровадження вивчення російської історії як вітчизняної у краї, який ще зовсім недавно офіційно визнавався польським, та недостатньою кількістю кваліфікованих викладачів на той час.

У червні 1838 р. дію тимчасового статуту 1833 р. було подовжено до 15 липня 1842 р. Загальний статут російських університетів 1835 р. не поширився на Київський Імператорський Університет Св. Володимира, але ним іноді користувалася і Рада університету. За розробленим Радою університету та прийнятим 9 червня 1842 р. новим статутом⁴³, замість п'яти кафедр на першому відділенні було створено вісім: філософії, грецької та римської словесностей і старожитностей, російської словесності та історії російської літератури, історії та літератури слов'янських нарід, всесвітньої історії, російської історії, політичної економії та статистики⁴⁴. Саме за статутом 1842 р. вперше самостійно виділялась кафедра російської історії, предмет якої за штатним розкладом доручалося читати одному професору⁴⁵.

Із самого початку склад викладачів і студентів Київського Імператорського Університету Св. Володимира був здебільшого польським. Лише два викладачі були українцями – перший ректор і професор закладу Михайло Олександрович Максимович, видатний вчений-енциклопедист,

⁴² ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 1 а, арк. 5 – 6.

⁴³ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 4, спр. 307, арк. 534 – 557.

⁴⁴ Там само. – Арк. 554.

⁴⁵ *Владимирский-Буданов М.Ф.* Указ. соч. – С. 309.

українознавець, історик, фольклорист, мовознавець, природознавець, археолог, археограф, письменник, педагог, близький друг М.В. Гоголя і Т.Г. Шевченка, та перший професійний історик, професор всесвітньої історії Василь Францевич Цих.

*Михайло Олександрович Максимович (1804 – 1873)*⁴⁶ ординарним професором російської словесності та деканом першого історико-філологічного відділення філософського факультету був призначений 23 березня 1834 р.⁴⁷ У травні 1834 р. став завідувачем кафедри російської словесності, у червні 1834 р. – виконувачем обов'язків першого ректора Київського університету. Офіційно ректором ("наперед на два роки") М.О. Максимовича було затверджено 18 жовтня 1834 р. Обов'язки ректора виконував до грудня 1835 р.⁴⁸ М.О. Максимович зосередився на адміністративній роботі у цей час.

Вивчаючи історію російської літератури і мови М.О. Максимович розпочав самостійні дослідження стародавньої української історії, періоду Московської держави не торкався. Праці вченого відзначалися точним фактичним аналізом і влучною критикою фактичних помилок праць сучасників. За свідченнями М.Т. Погодіна, М.І. Костомарова, П.О. Куліша він був надзвичайно строгим редактором. У критичних зауваженнях наводив багато цінних, нових відомостей, не завжди обмежуючись тільки коригуванням окремих фактів, виправленням особистих імен і дат, іноді торкався провідних питань української історії⁴⁹.

Історичні студії у діяльності М.О. Максимовича не відносилися до його університетської кафедри, відносилися до періоду життя, коли він залишив університет і усамітнівся на своїй поетичній Михайловій горі. Проте своїми

---

⁴⁶ Биографический словарь професоров и преподавателей имп. Университета Св. Владимира (1835 – 1884). – С. 379 – 397.

⁴⁷ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 1, спр. 610, арк. 10.

⁴⁸ Там само. – Спр. 631, арк. 2 – 4.

⁴⁹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України (далі – ІР НБУВ), ф. І, спр. 7920, 2 арк. Речь В.Б. Антоновича 18.11.1873 г.// Записки Юго-Западного отдела русского географического общества. – С. 78 – 79.

історичними працями поза університетом вчений продовжував виконувати його головне завдання.

Погляд вченого на Україну та її історію можемо з повним правом уважати його заповітом⁵⁰. Політичною сповіддю мислимо його зізнання у листі про Богдана Хмельницького до М.Т. Погодіна: "У Вас (у Великоросії) багато хто дивиться на всю руську землю з москворецької висоти; тут (у Малоросії) інші дивляться на неї із запорізької поетичної Савур – могили; моя точка зору на всю єдину руську землю над Дніпром, з висоти Старо-Київської, із пагорба Св. Андрія Першозванного"⁵¹.

Кандидат Харківського університету *Володимир Францевич Цих* (1805 – 1837)⁵² екстраординарним професором всевітньої історії був призначений 18 лютого 1834 р.⁵³ Після М.О. Максимовича, з 13 травня 1835 р. виконував обов'язки декана першого відділення філософського факультету⁵⁴, з 21 грудня 1835 р. до 16 жовтня 1836 р. – проректора університету⁵⁵. У своїй діяльності намагався втілити погляди щодо методу викладання всевітньої історії, які відобразив у магістерській дисертації "Рассуждение о способе преподавания истории", яку захистив у Харкові в 1833 р.

В.Ф. Цих був переконаний, що історія як наука відображає плин морального життя людського роду, як індивідуального (особистого), так і окремих народів, і всього роду людського⁵⁶. Вчений підкреслював, що історія повинна бути «всенаукою» відносно попередніх періодів життя людства. Розподіляв її на «історію подій та історію внутрішню». До останньої відносив розвиток «головних елементів людства» (релігії, громадянськості, освіти) і другорядних елементів (військового побуту, торгівлі, промисловості, суспільного побуту). При такій всеосяжній широті розуміння історії головним вважав розвиток моральної природи людини, завдяки чому історія

⁵⁰ *Владимирский-Буданов М.Ф.* Указ. соч. – С. 105.

⁵¹ Юбилей М.А. Максимовича. – К., 1871. – С. 73 – 74.

⁵² Биографический словарь ... – С. 724 – 728.

⁵³ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 1, спр. 600, арк. 3 – 5.

⁵⁴ Там само. – Арк. 16.

⁵⁵ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 1, спр. 631, арк. 4, 6, 8.

⁵⁶ Цит. за: *Владимирский-Буданов М.Ф.* Указ. соч. – С. 109.

ставала знаряддям людяного і громадянського виховання. В.Ф. Цих виголошував: «Справжній викладач історії в університеті повинен мати людяний (гуманний) настрій духу, бути перш за все людиною, громадянином певного суспільства, окрім загальних вимог обізнаності з джерелами науки, сучасних поглядів на науку і гармонійного викладу подій в їхньому органічному зв'язку»⁵⁷.

Саме таке розуміння завдань історії, яке рідко тоді зустрічалося в російських університетах і літературі, мало важливе значення у становленні історичної освіти і науки в Університеті Св. Володимира. Сучасники відзначали надзвичайну пам'ять історика, його проникливий розум⁵⁸. В.Ф. Цих читав всесвітню історію, як відзначали сучасники, об'єктивно і неупереджено. Зовнішній дар викладання, великий обсяг й жвавість переказуваних фактів полонили увагу його аудиторії. Університет шанував історика, як одного з кращих своїх викладачів, у всіх слухачів він користувався великою повагою⁵⁹.

М.О. Максимович і В.Ф. Цих стояли біля витоків виникнення школи істориків Київського університету, заклали її традиції. Нагальна необхідність українських вчених на початку ХІХ ст. об'єднати свої зусилля у розробці вивчення історії України, створити програму її дослідження та виховати дійсно професійну генерацію вчених – викладачів спричинили її появу.

Проведені нами дослідження, аналіз звітів університету, історико-філологічного факультету, оглядів викладання, програм і розкладу лекцій предмету російської історії на факультеті ⁶⁰ дозволили визначити у розвитку його викладання чотири періоди: 1) 1836 – 1847 рр.; 2) 1847 – 1859 рр.; 3)

⁵⁷ Там само. – С. 110.

⁵⁸ Там само. – С. 100.

⁵⁹ Шульгин В.Я. История университета Св. Владимира за первое двадцатипятилетие его существования. – СПб., 1864. – 230 с. – С. 129.

⁶⁰ ДАК, ф. 16. Оп. 465, спр. 28, арк. 12; спр. 46, арк. 15; спр. 49, арк. 14 – 15; спр. 51, арк. 16; спр. 53, арк. 14, 15; спр. 56, арк. 21; спр. 59, арк. 22; спр. 62, арк. 5; спр. 64, арк. 12 – 13; спр. 65, арк. 7; спр. 69, арк. 25; спр. 88, арк. 22 – 23; спр. 74, арк. 11; спр. 86, арк. 54; 11; спр. 96, арк. 11; спр. 97, арк. 24; спр. 101, арк. 22; спр. 102, арк. 4; спр. 103, арк. 4а; спр. 109, арк. 2; спр. 115, арк. 25; спр. 112, арк. 24; спр. 127, арк. 14; оп. 469, спр. 119, арк. 1. Огляд викладання, розклад лекцій // УИ, 1862, Ч. 4, 11, 12; 1863, Ч. 6; 1864, Ч. 1, 12; 1865, Ч. 8, 12; 1866, Ч. 7, 12; 1867, Ч. 7; 1868, Ч. 1; 1870, Ч. 1; 1871, Ч. 1, 8; 1872, Ч. 1, 7, 12; 1873, Ч. 7, 12; 1874, Ч. 7, 12; 1875, Ч. 7, 12; 1876, Ч. 7, 12; 1877, Ч. 7, 12; 1878, Ч. 7, 12; 1879, Ч. 9, 12; 1880, Ч. 7, 12; 1881, Ч. 6, 12; 1882, Ч. 7, 12; 1883, Ч. 7, 12.

1860 – 1869 рр.; 4) 1870 – 1884 рр. *Початковий період 1836 – 1847 рр.* – процес становлення курсу російської історії, пов'язаний із діяльністю ад'юнкта О.І. Ставровського, професора В.Ф. Домбровського й ад'юнкта М.І. Костомарова. *Другий період 1847 – 1859 рр.* вбирає викладання професора П.В. Павлова, формування ним своєї історичної школи на засадах критичного методу і просвітництва. *Третій період 1860 – 1869 рр.* – час занепаду викладання російської історії та вакансії кафедри російської історії. *Четвертий період 1870 – 1884 рр.* – час проблемного оформлення курсів російської історії, наукової діяльності професорів В.С. Іконникова та В.Б. Антоновича, початок формування останнім своєї історичної школи – київської школи документалістів-українознавців. Вважаємо, що шлях становлення і розвитку предмету російської історії вбирає та відзеркалює шлях загального розвитку історичної освіти на факультеті в цілому.

Згідно з 52 параграфом статуту 1833 р. і загальним статутом російських університетів 1835 р. факультет заохочував студентів до наукової роботи, щороку пропонував теми для написання творів, кращі з яких відзначав золотими й срібними медалями, почесними відозвами і преміями.⁶¹ Серед запропонованих тем протягом п'ятидесяти років п'ятнадцять праць висвітлювали питання російської історії.⁶² Наголосимо, що деякі з відзначених у свій час студентів згодом стали поважними вченими, викладачами, професорами, активними громадськими діячами: В.Я. Шульгін, А.І. Лінниченко, І.В. Лашнюков, Н.А. Тумасов, В.С. Іконников, М.П. Дашкевич, Д.І. Багалій, П.В. Голубовський, інші. Продуктивність розробки проблем російської історії на факультеті засвідчують тридцять п'ять праць, надрукованих "Університетскими Известиями" у 1861 – 1884 рр.⁶³ За період 1834 – 1884 рр. із двадцяти дев'яти магістрів та одинадцяти докторів,

⁶¹ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 3, спр. 164, арк. 1.

⁶² Академические списки ... – С. 40 – 48; 49 – 84

⁶³ Систематический указатель к неофициальной части Университетских Известий за 1861 – 1912 гг. – К., 1913. – С. 1 – 21.

які одержали вчений ступінь на історико – філологічному факультеті, ступінь магістра російської історії здобули дев'ятеро, а ступінь доктора – двоє⁶⁴.

За персональним статутом 1833 р. викладання курсу російської історії забезпечувала кафедра всесвітньої й російської історії і статистики. Однак, перші два роки на обох новоутворених факультетах цей курс не викладали, бо вивчення російської історії планували розпочинати зі старших курсів – третього та четвертого.

Лекції з російської історії з 1836 – 1837 навчального року за сприятливих умов і при значному підвищенні інтересу з боку київської інтелігенції почав читати вихованець Петербурзького Головного педагогічного інституту – ад'юнкт, згодом заслужений екстраординарний професор всесвітньої історії *Олексій Іванович Ставровський (1811 – 1882)*⁶⁵.

Однак фундатором предмету «російської історії» в університеті з повним правом слід вважати *Василя Федоровича Домбровського (1810 – 1845)*⁶⁶, який викладав його у 1838 – 1845 рр. У звіті університету за 1838 р. зазначається: "Історію російської держави студентам III курсу першого відділення філософського факультету спочатку читав в.п. ад'юнкта О.І. Ставровський, а у кінці першого півріччя продовжив призначений в університет ад'юнкт В.Ф. Домбровський. Обидва викладали предмет за власними записками, керуючись працями М.Г. Устрялова і М.М. Карамзіна, які використовували як посібники. О.І. Ставровський у своїх лекціях довів читання історії Росії до царювання Івана Калити (до 1328 р.). В.Ф. Домбровський почав із цієї епохи і завершив царюванням Катерини I"⁶⁷.

У середині 1838 р. кандидат Ніжинської гімназії вищих наук князя Безбородька В.Ф. Домбровський був відряджений у Петербурзький університет вивчати методіку викладання російської історії професора М.Г. Устрялова. Після повернення був призначений 28 березня 1840 р. в.п. екстраординарного професора російської історії. За спогадами студента

⁶⁴ ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 195, арк. 1, 2, 3, 4, 5, 12. Академические списки ... – С. 11 – 29.

⁶⁵ Биографический словарь ... – С. 619 – 622.

⁶⁶ Там само. – С. 182 – 186.

⁶⁷ ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 46, арк. 15.

М. Гербеля⁶⁸, історик мав натхненний дар слова, надзвичайну пам'ять. Студенти із задоволенням відвідували його лекції, аудиторія завжди була повною. Популярності вченого серед київського товариства сприяли привселюдні лекції з російської історії, що були новиною і які він проводив протягом двох зим 1841 – 1842 рр.

Восени 1844 р. через хворобу, а потім смерть В.Ф. Домбровського викладання російської історії в університеті припинилося взагалі. Проте кандидатура нового викладача – магістра російської історії *Миколи Івановича Костомарова (1817 – 1885)*⁶⁹, запропонована міністром народної освіти була 2 листопада 1844 р. забалатована Радою університету. Проїшов майже рік, протягом якого історик працював старшим вчителем історії у Першій Київській гімназії. Виразну характеристику М.І. Костомарова – вчителя цього періоду навів у споминах видатний український живописець М.М. Ге: "Микола Іванович Костомаров був найулюбленішим вчителем усіх. Не було жодного учня, який би не слухав його оповідей з російської історії. Уроки Миколи Івановича були духовні свята. Його уроку всі чекали. Таке ж саме враження він справляв у жіночому пансіоні й потім в університеті"⁷⁰.

4 червня 1846 р. М.І. Костомаров був одностайно обраний Радою університету ад'юнктом кафедри російської історії, на якій викладав короткий час – до 30 березня 1847 р. – арешту у справі Кирило-Мефодіївського товариства.⁷¹ Пробна лекція "Виклад історії руських слов'ян від стародавніх часів до створення Гунської держави" впевнила, за свідченням попечителя Київського навчального округу О.С. Траскіна, у великому обсязі історичних знань Костомарова, у вірності поглядів на факти, глибині розуміння і самостійності міркувань, чудовій здібності висловлювати свої думки чітко, послідовно, ясно⁷².

⁶⁸ Гербель М. Лицей князя Безбородко / Гимназия высших наук и лицей кн. Безбородько. – СПб., 1881. – Отд. I – 474 с., отд. II – CLXXXVIII. – С. 390.

⁶⁹ Биографический словарь ... – С. 283 – 297.

⁷⁰ Ге М.М. Киевская гимназия в 40-х годах XIX ст. / Сборник в пользу недостаточных студентов университета Св. Владимира. – СПб., 1895. – 340 с. – С. 59.

⁷¹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 802, спр. 198, арк. 16.

⁷² Пінчук Ю.А. Микола Іванович Костомаров. – К., 1992. – 226 с. – С. 52.

Згодом історик неодноразово відзначав, що київський період професури був одним із найсвітліших у його житті. Він згадував: "Моя перша лекція пройшла якнайкраще, слухачів було багато, крім того її відвідали декілька професорів університету. Так розпочалася моя короткочасна професорська кар'єра. З того часу я почав жити у цілковитому відокремленні, поринувши у заняття історією; час мій поглинався написанням лекцій з російської історії, яких потрібно було кожен тиждень приготувати чотири. Крім того я іноді приймався за Богдана Хмельницького, доповнюючи написане деякими джерелами, які відшукав в університетській бібліотеці"⁷³.

Зауважимо, що працюючи в Київському університеті М.І. Костомаров заклав новий напрям історіографії – народницьку школу, основна увага якої спрямовувалася на висвітлення історії народних мас як головної рушійної сили суспільного прогресу. Заняття вченого відзначалися ентузіазмом, вмінням залучити до активної праці, завоювали симпатії студентів. Історик вперше на практичних заняттях використовував джерела.

У додатку до звіту університету за 1846 – 1847 н. р. знаходимо його звіт за перше півріччя, датований 11 груднем 1846 р.: "Після призначення викладачем російської історії в імператорський університет Св. Володимира тільки у серпні 1846 р., я виключно присвятив свої заняття складанню лекцій, із яких прочитані про язичницький період російської історії будуть надруковані і на початку майбутнього 1847 р. вийдуть окремим твором. Окрім того, я, за дорученням Київської археографічної комісії, готував до друку літопис Величка, який відносився до історії Гетьманщини, до часів Богдана Хмельницького"⁷⁴.

Київський університет, в якому видатний історик розпочав свою діяльність, першим відзначив його вчені заслуги: 1864 р. він визнав М.І. Костомарова доктором історії, а святкуючи п'ятидесятиріччя свого існування, обрав його почесним членом.

---

⁷³ Костомаров М.І. Автобіографія. – К., 1990. – С. 475 – 480. – С. 476.

⁷⁴ ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 68, арк. 2.

Наступником М.І. Костомарова на кафедрі російської історії став 24-х річний кандидат Петербурзького Головного педагогічного інституту – *Платон Васильович Павлов (1823 – 1895)*⁷⁵, якого 22 травня 1847 р. було призначено ад'юнктом в університет Св. Володимира. 27 червня 1847 р. він здобув ступінь магістра грецької словесності у Петербурзькому університеті⁷⁶. Зміна спеціальності чекала на нього у Києві. 31 грудня 1850 р. ад'юнкт П.В. Павлов був затверджений екстраординарним професором⁷⁷, 26 березня 1852 р. – ординарним професором кафедри російської історії⁷⁸.

Цей курс П.В. Павлов викладав дванадцять років – із вересня 1847 р. до кінця грудня 1859 р.⁷⁹ У звіті університету за 1847 – 1848 н.р. знаходимо рапорт ад'юнкта Павлова: "На протязі першого півріччя навчального року складав записки "Про джерела російської історії" для студентів першого відділення філософського факультету"⁸⁰.

1849 року 26-ти річний вчений здобув ступінь доктора історичних наук, політичної економії і статистики у Московському університеті. Його дисертація "Об историческом значении царствования Бориса Годунова"⁸¹ стала блискучим явищем тодішньої російської історії, ввела його до кола представників державницької школи в російській історіографії. Професори Московського університету Т.М. Грановський, П.М. Кудрявцев, С.М. Соловйов, О.М. Бодянский, Ф.І. Буслаєв, С.П. Шевирьов, які опонували на диспуті, одночасно вшанували молодого вченого. Цей момент життя історик вважав найщасливішим⁸².

У Київському університеті П.В. Павлов розпочав насичену діяльність, виховав плеяду вчених, суспільно-політичних діячів, перейнятих ідеями його

⁷⁵ Биографический словарь ... . – С. 533 – 537.

⁷⁶ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 13, спр. 257, арк. 1, 4, 7.

⁷⁷ Там само. – Оп. 16, спр. 118, арк. 3.

⁷⁸ Там само. – Оп. 18, спр. 618, арк. 5. ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 858, арк. 1; спр. 95, арк.

⁷⁹ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 50, спр. 38, арк. 3.

⁸⁰ Там само. – Оп. 21, спр. 6, арк. 114, 225, 262; оп. 22, спр. 512, арк. 69; оп. 23, спр. 274, арк. 31; оп. 24, спр. 41, арк. 27; спр. 333, арк. 44 – 45. ДАК, ф. 16, оп. 469, спр. 69, арк. 25.

⁸¹ *Павлов П.В.* Об историческом значении царствования Бориса Годунова. – М., 1850. – 132 с.

⁸² *Лемке М.* Дело профессора Павлова / Очерки освободительного движения 60-х годов. – СПб., 1908. – С. 7–13. – С. 8.

школи. Уявлення про його викладання надають архівні документи. Звіт за 1849 – 1850 навчальний рік: "На кафедрі російської історії ад'юнкт Павлов викладав російську історію від її початку до царювання Катерини II включно. У першому півріччі по 3 год., а у другому – по 4 год. щотижня. У викладанні керувався творами М.М. Карамзіна, І.Ф. Еверса, М.Г. Устрялова, М.П. Погодіна, С.М. Соловйова та ін." Далі йде перелік тем студенських творів: "Про причини міжусобиць поміж руськими князями і про вплив цих міжусобиць на суспільство у період часу від Рюрика до Івана Калити і Гедиміна"; "Про відмінність земської Новгородської системи від інших земських систем древньої Русі"; "Про значення опричнини в російській історії"⁸³.

Першу серед запропонованих тем на здобуття ступеня кандидата обрав студент *Іван Лапнюков*. У рецензії на твір професор Павлов визнав вдале пояснення автором багатьох явищ удільного періоду історії.⁸⁴ Відозва на працю, відзначену золотою медаллю, дає уявлення про метод досліджень школи П.В. Павлова: "Твір укладений автором переважно за літописними джерелами, двома тісно поєднаними методами – критичним і оповідним, так, що у ньому з одного боку чітко розкрито зміст подій, а з іншого – викладені самі події. Ця робота має цілком визначену вагу для науки вітчизняної історії, бо, об'єднуючи у собі результати попередніх досліджень М.Г. Устрялова, М.П. Погодіна, К.Д. Кавеліна, С.М. Соловйова, вносить багато зовсім нового у царину історичного бачення, як у цілому, так і в деталях"⁸⁵.

У рецензії на дисертацію з російської історії *Віталія Шульгіна*, вихованця університету 1838 – 1842 рр., П.В. Павлов відзначив дослідження питання нового, ґрунтовне вивчення предмета, розум автора, його кмітливість, логічну послідовність висновків⁸⁶. 4 серпня 1849 р. В.Я. Шульгін

⁸³ ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 88, арк. 22 – 23.

⁸⁴ Там само. – Спр. 858, арк. 1.

⁸⁵ *Вороной Ф.Я.* Предисловие / *Лапнюков И.В.* Пособие к изучению русской истории критическим методом. – Вып. I. – К., 1870. – С. I – XXXVI. – С. VI.

⁸⁶ ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 855, арк. 21.

був затверджений ад'юнктом кафедри всесвітньої історії на допомогу професорові Ставровському.

Із діяльністю П.В. Павлова пов'язане систематичне пропонування конкурсних тем з російської історії. Виконання завдань враховувало добру обізнаність із фактичним матеріалом, досягненнями тогочасної історичної науки, вміння критично їх осмислювати – вимоги, яким професор Павлов надавав велике значення під час становлення своєї школи. Назви студенських наукових робіт розкривають тематику їхнього змісту: «Звідки з'явилися слов'яни у Європі»; «Про основні відмінності історії Малоросійської від Московської»; «Про значення опричнини і земщини у російській історії»; «Про Нестора-літописця і руські літописи»; «Про вчених, які вивчали російську історію у часи Катерини II»; «Про історичне значення древніх княжих з'їздів, служилих дум і громадських віч»; «Про історичне значення церковних соборів у древній Русі»; «Про договори Олега, Ігоря і Святослава»; «Про праці Шльоцера у царині російської історії»; «Про Карамзіна як історика»⁸⁷.

Наголосимо, що у своїх лекціях професор Павлов ставив перед слухачами гострі питання, які безпосередньо перегукувалися з сучасністю, і тим впливав на формування світогляду молоді, налаштовував її на критичне осмислення дійсності. Його лекції були популярними серед студентів, викликали захоплення. Його слухач В.Г. Авсеєнко свідчив: "Він поєднував у собі репутацію поважного вченого з ореолом носія "кращих ідей", покликаного керувати молодим поколінням у його прагненні суспільного і морального ідеалу"⁸⁸.

Ідейна спрямованість лекцій професора Павлова пояснює шанобливе ставлення до нього студентів. Просвітницька ідеологія виявляла об'єктивні потреби свого часу. Її демократичні тенденції, визнання важливої ролі освіти більш за все відповідали настроям різночинної інтелігенції, яка вийшла на

⁸⁷ Там само. – Спр. 88, арк. 22 – 23; спр. 97, арк. 24; спр. 115, арк. 25; спр. 112, арк. 24; спр. 127, арк. 14; оп. 469, спр. 119, арк. 1.

⁸⁸ *Авсеєнко В.Г.* Школьные годы.: Отрывок из воспоминаний. 1852 – 1862 // Исторический вестник. – 1881. Ч. 4. – С. 707 – 734. – С. 723.

арену суспільного і культурного життя Російської імперії. Просвітництво збуджувало самосвідомість цього соціального прошарку, особливо його молодого покоління. Перед студентством відкривалися перспективи діяльності "на користь загальну", які запалювали його, породжували нове розуміння патріотичного обов'язку. Проголошуючи ідеї соціального і культурного прогресу, П.В. Павлов допомагав молоді усвідомити її високу історичну місію. Цілком зрозуміло, що свідомо інтелігентна молодь бачила у вченому не тільки співника, але значною мірою виразника її ідейної позиції⁸⁹.

У спогадах студент, згодом професор правник Київського університету О.В. Романович-Славатинський відзначав: "Навряд чиї-небудь лекції так сприяли розумовому розвитку, як лекції цього професора. Він тоді був повен юності, краси і моральної чистоти. Для Києва він був тим, чим Грановський для Москви, Каченовський для Харкова – сіячем істини і добра. Я дуже цінував його лекції і не пропустив жодної з них за всі чотири роки."⁹⁰ Розуміючи значення російської історії для юристів, професор Павлов звернувся до Ради університету із пропозицією, дозволити їм слухати її разом із філологами всі чотири роки. "Однак, заради справедливості слід сказати, – визнавав О.В. Романович-Славатинський, – що він читав нам не стільки російську історію, скільки історію світової цивілізації. Однак, до російської історії відносився його чудовий курс, який він називав "Історія науки російської історії", але більша частина його лекцій була присвячена з'ясуванню закону взаємності послуг – основного закону, що рухав історичні події. Він мав рідкий талант стисло й ясно виразити сутність усякої доктрини, всякої філософської системи. Якщо я виніс із університету розуміння Гегеля, то був зобов'язаний цим лекціям Павлова"⁹¹.

Ще на початку 50–х років XIX ст. вчений, на основі історичного досвіду людства з'ясовуючи закономірності історії, намагався вивести

⁸⁹ *Эймонтова Р.Г.* Ученый-просветитель П.В. Павлов (60-е годы XIX ст.) // Исторические записки – 1986. – Т.113. – С. 208 – 249. – С. 233

⁹⁰ *Романович-Славатинский О.В.* Моя жизнь и академическая деятельность: Воспоминания и заметки: 1832 – 1884 гг. // Вестник Европы. – 1903. – Ч. 1. – С. 167 – 169; Ч. 2. – С. 609 – 638..

⁹¹ Там само.

основний історичний закон. Формулював він його так: "Історія російського суспільства зокрема, історія суспільства взагалі є здійснення у данній місцевості в певний час закону взаємності речових і моральних послуг для задоволення речового і морального споживання, згідно з вдосконаленням способів сучасного виробництва, – закону, що постійно порушується зовнішніми причинами, та через розвиток споживання, а також засобів виробництва, і внаслідок цього, який прагне поновитися шляхом перетворень і переворотів то згори, то знизу"⁹².

Заняття історією переконали П.В. Павлова, що стародавнє руське життя можна зрозуміти лише за предметними залишками, поєднавши зі змістом писемності, за наочним особистим вивченням пам'яток, у порівнянні з іншими старожитностями, що відтворюють життя європейських народів, стародавніх і нових, а також за наочним ознайомленням із предметними пам'ятками, що відображають із різних сторін побут європейських народів⁹³. Порівняльне вивчення археологічних пам'яток європейських народів давнього та нового часу, поповнення знань з археології у слов'янських землях, Німеччині, Італії, Греції, Франції ⁹⁴ стало метою закордонного наукового відрядження вченого з 20 грудня 1856 р. до 7 вересня 1858 р. ⁹⁵

У звіті університету за 1858 – 1859 н.р. професор П.В. Павлов, відзначив, що перебуваючи в одному з відділів лондонського Британського музею, де зберігалися стародавні руські рукописні пам'ятки, він розглянув деякі з них і надав у музей коротке пояснення змісту французькою мовою; оглядаючи старожитності Праги – користувався вказівками відомого славіста Вячислава Ганки, вивчаючи археологічні зібрання Відня – спілкувався із професором історії витончених мистецтв віденської Академії мистецтв Г. фон Тальбергом, якому завдячував багатьма вказівками й порадами⁹⁶. Перебуваючи в Лондоні у березні 1858 р. П.В. Павлов декілька разів відвідав

⁹² Цит. за: *Эймонтова Р.Г.* Ученый-просветитель П.В. Павлов. – С. 220.

⁹³ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 22, спр. 50, арк. 20, 20 зв.

⁹⁴ Там само. – Арк. 18, 18 зв.

⁹⁵ Там само. – Арк. 19.

⁹⁶ ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 119, арк. 173 – 174.

О.І. Герцена та М.П. Огарьова, прочитав у їх домі кілька лекцій з російської історії.

Промовисто охарактеризував професора Павлова у цей період В.О. Португалов: "Він тоді тільки що повернувся з Європи, із Парижа і Лондона. Його оповіді про Європу, про особисті зустрічі викликали у нас захоплення, і він невдовзі став нашим кумиром, нашим ідолом, котрого ми обожнювали, захоплювалися ним, любили самовіддано. Школа Павлова і його спілкування з нами, учнями. Він вчив нас моральності і більш за все своїм прикладом. Своєю надприродною людяністю, лагідністю, відсутністю всяких низьких пристрастей. Розмова тиха, плавна, виразна, логічна, а часом іронічна, добродушна посмішка рідко зіходила з його вуст. Павлов був поважний вчений, мислитель, мудрець, народний вітія. Це з усім тим був невичерпний кладень знань. Син селянки, Павлов глибоко співчував усім реформам і готовий був душу свою покласти за щастя рідного народу. Ми, молодь, тоді вперше у спілкуванні із Павловим осягнули, що означає любити свій народ. Усі наступні покоління інтелігенції в Росії не можуть бажати кращої і більш довершеної постаті, ніж та, якою був П.В. Павлов"⁹⁷.

Обстоюючи демократичні погляди на історію та необхідність освіти для народу, при підтримці попечителя Київського навчального округу у 1858–1861 рр., видатного вченого-хірурга М.І. Пирогова (1810 – 1881), П.В. Павлов керував організацією перших недільних шкіл у Києві для трудящого населення міста⁹⁸. Недільні школи з'явилися у Києві з ініціативи членів Київського таємного товариства. Думка про їх організацію належала студенту історико-філологічного факультету, члену Київського товариства Феодосію Вороному. 14 вересня 1859 р. група студентів із 17 чол. (Ф.Вороний, Я.Бекман, В. Португалов та ін.) звернулась до попечителя із проханням дозволити їй відкрити недільну школу. Останній, погодивши це питання із міністерством народної освіти і київським генерал – губернатором, дозволив

⁹⁷ Португалов В.О. Ученик об учителе. – С. 250 – 256. Додаток до ст.: *Эймонтова Р.Г. Ученый-просветитель П.В.Павлов (60-е годы) //Исторические записки, 1986. Т. 113.*

⁹⁸ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 25, спр. 352, арк. 11, 15.

студентам відкрити недільну школу в помешканні Києво – Подільського дворянського училища⁹⁹. В тому ж році у Києві було відкрито ще дві школи¹⁰⁰.

Енергія професора Павлова та його дружні стосунки із київською університетською молоддю були запорукою успішної діяльності шкіл. Учений був глибоко переконаний, що розповсюдження знань поступово трансформує російське полуазіатське суспільство, працюючи ж із ним молодь шукала у недільних школах революційного ферменту. Через це історик був під наглядом¹⁰¹, який нічого підозрілого в його діяльності знайти не зміг. Проте наказом Міністерства народної освіти від 11 грудня 1859 р. ординарний професор П.В. Павлов був призначений членом Петербурзької археографічної комісії зі звільненням від посади у Києві¹⁰². У листі до попечителя він пояснював своє бажання перейти на службу до Петербурга хворобливістю здоров'я, шкідливим впливом на нього київського клімату та сімейними обставинами¹⁰³.

У прощальній лекції студентам Київського університету професор Павлов підсумував свої погляди, розуміння історичного процесу, місце і роль молодого покоління у ньому. Визначив, що історія як суспільна наука повинна сприяти формуванню визначеної самосвідомості та викорінювати забобони. Наголосив, що у своїх лекціях намагався розкрити загальні закони розвитку, бо через усвідомлення ходу та зв'язку розвитку суспільства стає зрозумілим сучасне та майбутнє. Зазначив, що російська історія відноситься до історії європейської, подібна до цієї материкової, всесвітньої європейської історії, що на Русі також був родовий побут та патріархально-конституційні основи, які знищила централізація, а освіта, що спочатку була зняряддям

---

⁹⁹ *Пирогов М.І.* О воскресных школах //Избранные педагогические сочинения. – М., 1985. – С. 301 – 309. *Його ж.* Уведомление ректору университета о разрешении открыть ежедневную бесплатную школу для начального образования. //Там само. – С. 309. *Його ж.* Письмо к генерал – губернатору И.И. Васильчикову 24.09.1859 г. Об открытии в Киеве воскресных школ //Там само. – С. 409. *Його ж.* Письмо 21.11.1859 г. О воскресных школах //Там само. – С. 409 – 410. *Його ж.* О надзоре за воскресными школами //Там само. – С. 410 – 411.

¹⁰⁰ Суспільно– політичний рух на Україні в 1856 – 1862 рр. // 36. док. і матер. – К., 1963. Т.І. – 387 с. – С. 41.

¹⁰¹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 810, спр. 185, арк. 171 – 173, 175, 176, 181, 189, 221, 222, 248.

¹⁰² ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 864, арк. 5. ЦДІА України, ф. 707, оп. 291, спр. 9, арк. 87.

¹⁰³ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 25, спр. 376, арк. 1. *Чесноков В. І.* Министерство Просвещения и "дело" профессора П.В. Павлова / Правительственная политика и историческая наука России 60 – 70- х гг. XIX ст. Исследовательские очерки. – Воронеж, 1989. – 208 с. – С. 119 – 129.

уряду, згодом відродила суспільство, сформувала суспільну думку та свідому інтелігенцію¹⁰⁴.

"В історії європейських держав, – виголосив вчений, – ми помічаємо, що коли старі установи виявляються недієздатними, настає переворот, спочатку розумовий, потім матеріальний, – енциклопедисти та революція. Такий час переживаємо зараз і ми. Звичайно, доба Людовіка XIV для нас вже відійшла. Це було царювання Катерини II та Олександра I до 1812 р. Тоді розкрилося все найкраще, що тільки міг дати порядок, створений централізацією, потім почався його моральний занепад і до великих розмірів, до вищої точки дійшов у царювання Миколи I. Ми чекаємо вже перебудови на більш сучасних основах. Селянське питання поставило нашу історію так, що у неї два виходи – реформа чи революція"¹⁰⁵.

Просвітник – "шістдесятник" П.В. Павлов вважав, що в історії протесту завжди велику роль відігравали суспільна думка, література та університети, а у майбутньому кожен університет повинен пов'язати свою діяльність із усіма життєвими основами свого краю, інтелігенція якого повинна сприяти його відродженню, студенти – стати проводирями знань та корисних понять суспільства. Обов'язком університетської молоді є зближення вищих класів із нижчими, бо тільки передаючи освіту останнім дворянство може спокутувати хибність своїх діянь¹⁰⁶.

Зазначимо, що цей своєрідний заповіт, який відзеркалював нагальні потреби часу, втілювався в життя свідомою частиною університетської молоді у створенні та праці перших недільних шкіл, діяльності прогресивної української інтелігенції у Старій громаді, наукових установах Києва, широким дослідженням українського минулого школою істориків Київського університету взагалі, створенням київської документальної школи істориків-українознавців під керівництвом В.Б. Антоновича від 70-х років XIX ст. зокрема.

¹⁰⁴ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 810, спр. 281, арк. 157 – 158. Прощальна лекція пр. П.В. Павлова, студентам Київського університета, зачит. в декабрі 1859 г. // Исторические записки, М., 1955. – Т. 52. – С. 265 – 266.

¹⁰⁵ Павлов П.В. Прощальна лекція ... – С. 265 – 266.

¹⁰⁶ Там само. – С. 266.

"У нас, – підсумовував П.В. Павлов, – серед глибокої пітьми, серед безнадійної діяльності, вони (університети – *О.Т.*) складають єдиний порятунку; лише одні університети світять ніби маяки"¹⁰⁷. Розмаїтість промов на прощальному вечері 14 грудня 1859 р., який влаштували студенти і викладачі П.В. Павлову перед його від'їздом до Петербургу, свідчила про багатосторонню діяльність і незліченні заслуги "київського Грановського", якому університетська молодь довіряла свої переконання, характер і напрям думок, від якого набирала знань із усіх сфер. Студент Левченко звернувся до вченого із проханням бути кореспондентом між Київським і Петербурзьким університетами, діяти від імені першого в їхньому зближенні, організації у північній столиці недільних шкіл і встановленні зв'язку між ними та київськими школами. Вчений прийняв пропозицію, у Петербурзі став енергійним організатором недільних шкіл¹⁰⁸.

Діяльність П.В. Павлова у Київському університеті у 1847 – 1859 роках сприяла вихованню молодих істориків, усвідомленню ними уселюдських законів розвитку суспільства, просвітництва, суворо критичного, науково-систематичного методу дослідження історичного процесу. Вчений продовжив формування школи істориків Київського університету та створив свою власну школу. Серед її учнів одне з чільних місць належить І.В. Лашнюкову.

Підсумуємо, що науково-викладацьку діяльність В.Ф. Домбровського, М.І. Костомарова, П.В. Павлова можна визначити часом становлення, пошуку, обґрунтування принципів школи істориків Київського університету ХІХ ст.

Київський Імператорський Університет Св. Володимира мав запроваджувати російську освіту і державність серед польського дворянства Правобережної України. За переконанням міністра народної освіти Російської імперії графа С.С. Уварова: "Для користі майбутніх поколінь розумове об'єднання польського і російського початку з належною перевагою російського, необхідно визнати єдиним шляхом до мети". У зв'язу з цим

¹⁰⁷ Ястребов Ф. Революционные демократы на Украине. – К., 1960. – 306 с. – С. 269–271.

¹⁰⁸ Цит. за: *Владимирський-Буданов М.Ф.* Назв.праця. – С. 75.

необхідно було "у повернутих від Польщі губерніях надати освіті юнацтва напрям, відповідний загальному духу народної освіти у Росії та особливим потребам краю". Новий університет повинен був стерти ті "гострі характерні риси, якими польське юнацтво відрізнялося від російського, і, особливо, пригасити у нього думку про приватну народність, якнайбільше зблизити його із російськими поняттями та вдачею, передати йому загальний дух російського народу"¹⁰⁹. Для досягнення цієї мети головним було з'єднати польське юнацтво із російським у першопрестольному місті Русі – Києві, ґрунтовно вивчати російську мову й словесність, ознайомлювати з установами і закладами російськими. Бралось до уваги об'єднання політичне як злиття моральне й розумове¹¹⁰, засіб, до якого зверталися переможці всіх часів при створенні великої, однорідної імперії із інкорпорованих народів і країн.

Мета російського уряду знищити корінні протилежності історичного розвитку Правобережної України шляхом освіти, шляхом повільним, розрахованим на цілу низку майбутніх поколінь – була вороже зустрінута як польським, так і українським суспільством. Недоговореність і несталість позиції російського уряду виявилась у побоюванні висловити думку про те, що південно– західний край – це українська земля, бо навіть найосвіченіші люди 30–х років ХІХ ст. – вважали цей край за "польські провінції". Звідси невизначеність і в окресленні завдань Імператорського Університету Св. Володимира.

Узятий спочатку курс на всіляке залучення поляків, у 1839 р. був замінений на звільнення університету від усіх польських слухачів та викладачів. Серед перших залишили одних росіян, серед других – росіян і німців. Згодом було дозволено приймати до університету всіх, хто закінчив курс гімназій, тобто виключно знову представників вищого польського суспільства. Відносно "нижчих класів" – представників корінної української національності Правобережної України були прийняті заходи, суворість яких

¹⁰⁹ *Рождественський С.В.* Назв. праця. – С. 298.

¹¹⁰ Там само. – С. 187.

перетинала їм доступ до університету і навіть до гімназій. Регулювання соціального складу студентства і всіляке обмеження вступу молоді із непривілейованих верств населення уряд вважав однією із гарантій "політичної нешкідливості вищої освіти"¹¹¹. Завдяки цьому соціальний склад дореформеного студентства відбивав дворянський характер політики царизму в галузі вищої освіти.

Зауважимо, що студенти Університету Св. Володимира зазнали репресій після розкриття Кирило-Мефодіївського товариства: пильність субінспекторів, повальні труси з метою виявлення творів Т.Г. Шевченка, програмних документів Товариства, заходи щодо вилучення серед студентів думок про колишню волю Малоросії, Гетьманщину, прискіплива увага до тих, хто вивчав малоросійські старожитності, історію, літературу, якнайактивніше насадження ідеї російської офіційної народності.

Наприкінці ж 40-х років XIX ст., імперський уряд, наляканий революціями у Західній Європі, посилив переслідування передової суспільної думки і науки, у жорстких умовах перебували науково-дослідницька робота, викладання й поширення знань. Основна увага приділялася не науковій цінності лекцій, а їхній благонадійності. Вивчення суспільних наук намагалися звести до мінімуму. Восени 1849 р. була затверджена "Інструкція ректорам університетов и деканам факультетов", яка набула чинності з 1 січня 1850 р. Встановлювався ретельний нагляд за діяльністю професорів і викладачів, "за духом і напрямом викладання". Професорів зобов'язали подавати докладні програми курсів на затвердження факультетським зборам і ректорові. Програми тих чи інших предметів Міністерство народної освіти складало на свій розсуд.¹¹²

Особливу увагу було звернено на викладання державного права, політичної економії, науки про фінанси і "всі взагалі історичні науки". Програми цих предметів затверджувало Міністерство народної освіти. Від

¹¹¹ *Замлинський В.О.* З високою місією /Київський університет імені Тараса Шевченка. Сторінки історії і сьогодення. – К., 1994. – С. 15.

¹¹² Сборник постановлений по Министерству народного просвещения.– СПб., 1864 – 1904.– Т. II, отд. 27.– С. 1041 – 1047, 1044. – С. 1041 – 1047.

ректорів і деканів вимагали захистити молодь від "шкідливих думок про вигадане переважання республіканського чи конституційного правління, про обмеження монархічної самодержавної влади, про рівність усіх станів". Категорично забороняли висловлювати критичні міркування щодо тяжкого становища кріпосних селян і зловживання поміщиків, припущення бажаності змін у відносинах поміж станами¹¹³.

Філософський факультет перестав існувати. 26 січня 1850 р. його розділили на два факультети: історико-філологічний і фізико-математичний¹¹⁴. З метою "захисту юнацтва від спокушливих мудрощів новітніх філософських систем" викладання філософії у 1850 р. скасували – обмежили читанням логіки і психології, які передали православним священникам – професорам богослов'я¹¹⁵.

Царизм "знешкоджував" університети, перетворював їх на навчальні заклади, що готували обмежених, але благонадійних чиновників. Чинився натиск на професуру, провадилася відповідна "виховна робота" серед молоді, що навчалася. Так, київський генерал-губернатор Д.Г. Бібіков був ладен миритися із пияцтвом, розпустою студентів, аби це тільки відволікало їх від захоплення політикою¹¹⁶. Викладання гуманітарних дисциплін зазнало особливого утиску влади. Від професури вимагали беззастережної апології самодержавству й усім вітчизняним "установленням". Передову наукову думку переслідували¹¹⁷.

На наш погляд, світосприймання епохи найбільш виразно й об'ємно відтворено у спогадах її сучасників. За споминами *О.В. Романовича-Словатинського*: "То був тяжкий час для університетської науки, коли

---

¹¹³ Наставление ректору и деканам юридического и первого отделения философского факультетов. 24 октября 1849 г. // Русская старина. 1872, Ч. 10. – С. 448 – 450.

¹¹⁴ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 16, спр. 138, арк. 1. *Владимирський-Буданов М.Ф.* Назв. праця. – С. 552

¹¹⁵ *Эймонтова Р.Г.* Русские университеты на грани двух эпох: от России крепостной к России капиталистич. – М., 1985. – С. 46.

¹¹⁶ *Романович-Словатинський О.В.* Назв. праця. – С. 627.

¹¹⁷ ДАК, ф. 16, оп. 469, спр.72, арк. 2; оп. 465, спр. 857, арк 4.

професори гуманітарних і юридичних наук у програмах своїх курсів повинні були відхрещуватися від усіляких теорій"¹¹⁸.

Усе нове сприймалося як замах на "устої", зустрічалося з підозрою і недовірою. Тих, хто не мав схильності із ентузіазмом проводити урядову лінію, жертвувати наукою заради кар'єри, порятувати могло тільки одне: вилучення із лекцій всякої узагальнюючої думки, ідеї, відмова від наукової і суспільно– значущої проблематики, передової теорії та прийомів наукової критики, заглиблення у частковості. У такій атмосфері набував все більшого розвитку фактологічний чи так званий бібліографічний напрямок у науці. Виявлялась тенденція до дрібнотемності наукових досліджень, до обмеження наукової діяльності виявленням, накопиченням фактів, острах мислення та широких, узагальнюючих висновків, відхід від розробки принципових проблем науки¹¹⁹.

Описуючи університетське життя кінця 40-х – початку 50-х років XIX ст., професор державного права, згодом ректор Київського університету, *М.К. Ренненкампф* наголошував, що викладання носило далекий від життя шкільний характер, обмежувалось нудним читанням нікчемних записок і не мало ніякого впливу на розвиток і кругозір студентів. Побут професорських колегій, ставлення їх до студентів носили патріархальний, учительський характер. Професори ставили собі за мету лише викласти свою науку за програмою і взагалі не думали підняти студентів до належного наукового рівня, ознайомлювати із методами і прийомами самостійного вивчення, а тим більш готувати із них майбутніх діячів освіти і науки.

Виразна характеристика Київського університету належить *М.І. Костомарову*, який зазначав, що заклад не уникнув недоліків, спільних для усіх російських провінційних університетів. Із глибокою повагою згадував професорів першого відділення Новицького, Нейкирха, Деллена, визнавав, що професор всесвітньої історії Ставровський майже не знайомив

¹¹⁸ *Романович-Славатинський О.В.* Жизнь и деятельность Н.Д. Иванишева, ректора университета Св. Владимира и вице– председателя Киевской археографической комиссии. – СПб., 1876. – VIII розд. – С. 144.

¹¹⁹ *Эймонтова Р.Г.* Указ. соч. – С. 52.

своїх слухачів із сучасною обробкою історії і критикою джерел, а у його викладанні чулося щось семінарське. Цікавий висновок зробив учений за результатами вступних та перевідних іспитів щодо польської молоді, яка вступала до університету із набагато кращою підготовкою через краще домашнє виховання.

Слушними були спостереження історика щодо духовної атмосфери в університеті, що поміж професорами і студентами панували офіційно-казенні відносини, сама адміністрація підтримувало у професорів потребу говорити начальницьким тоном, професорам зауважували, що вони поводяться запанібрата із студентами і цим принижують свою гідність. "Таке зауваження отримав і я внаслідок того, що почав запрошувати до себе вечорами студентів, у яких помічав особливу схильність до предмету, який я читав. Причиною цього був панівний тоді дух субординації і побоювання виникнення політичного вільнодумства, що, як вважали начальствующі особи, могло з'явитися у молоді, близько знаної з духом і задушевними ідеями своїх наставників"¹²⁰.

Учений зазначав, що професори «відбарабанювали» лекції й не звертали увагу на те, що вони збудили в серці і розумі слухачів. Студенти, визубривши записану професорську лекцію, буквально проговорювали її на іспиті чи на репетиції. М.І. Костомаров підсумовував, що за таких умов панівний настрій в університеті, навіть за наявності у ньому деяких професорів, які вирізнялися обдарованністю і були віддані науці, не міг дати нічого живого та позитивного у майбутньому¹²¹.

Проте із середини ХІХ ст. у світосприйманні російського суспільства у цілому відбулися суттєві зрушення. Перший помітний рух самобутньої наукової думки, прагнення професорів не тільки навчати студентів наук, а й залучати до західно – європейської культури, наставляти вищі моральні й суспільні завдання виявилися на початку 40-х років у Московському університеті, що мало велике просвітницьке значення для цієї доби. "Вплив

¹²⁰ Костомаров М.І. Автобіографія. – С. 477 – 479.

¹²¹ Там само. – С. 479.

Московського університету і загальної літератури (особливо "Отечественных записок") поступово позначався і в інших університетах; викладання почало виходити із відсталих і нежиттєвих курсів, вузьких стін аудиторій і стало впливати не тільки на студентів, а й на саме суспільство", – згадував М.К. Ренненкампф¹²².

Незважаючи на гнітючу суспільно-політичну атмосферу, авторитет історико-філологічного факультету Київського університету наприкінці 40-х – на початку 50-х років був дуже високим. На ньому навчались кращі студенти університету, лекції корифеїв – професорів-просвітителів П.В. Павлова, В.Я. Шульгіна (1822 – 1878)¹²³, І.В. Вернадського (1821 – 1884)¹²⁴, М.Х. Бунге (1823 – 1895)¹²⁵ відвідували студенти всіх факультетів. Піднесена просвітницька атмосфера, що була створена цими особистостями, формувала майбутніх вчених, які ставали гідними спадкоємцями ідей своїх учителів.

У споминах О.В. Романович-Славатинський говорить про особливе задоволення від блискучих лекцій професора всесвітньої історії В.Я. Шульгіна: "Це був природжений професор, природне призначення якого кафедра чи трибуна. Я багато слухав лекцій на своєму віку, в Росії і за кордоном, але таких лекцій, які читав Шульгін не довелося слухати ніде. Він умів живцем зобразити епоху та її людей: переносив нас у зображуваний час, коротко знайомив із психологією історичних героїв. Аудиторія його була завжди повною, а лекції нерідко закінчувалися оплесками, що на той час вважалося майже державним злочином"¹²⁶.

В.Я. Шульгін читав лекції із стародавньої та нової історії зарубіжних країн, написав низку підручників із стародавньої історії, історії середніх віків і нової історії, першу історію Київського університету, запровадив уперше в науковому процесі семінарські заняття.

¹²² Ренненкампф М.К. Указ. соч. – С. 33.

¹²³ Биографический словарь ... – С. 760 – 777.

¹²⁴ Там само. – С. 97 – 103.

¹²⁵ Там само. – С. 74 – 84.

¹²⁶ Романович-Славатинский О.В. Моя жизнь ... – С. 371 – 372.

Серед буржуазних реформ 60-х років була проведена і реформа університетів. Під тиском передової громадськості царизм був змушений розробити новий університетський статут 1863 р.¹²⁷, прогресивні зрушення якого надавали певні можливості перебудувати і покращити освітню й наукову роботу в університетах. Значно збільшилась кількість кафедр на всіх факультетах. Зокрема на історико-філологічному були створені кафедри історії всесвітньої літератури та теорії й історії культури. Розширився обсяг викладання завдяки збільшенню кількості викладачів. Значно підвищилися рівень та якість практичних занять студентів, створювалися сприятливі умови для підвищення рівня викладання і наукової роботи.

Однак, після запровадження статуту 1863 р. у Київському університеті було 35 вакантних кафедр, не вистачало 49 професорів і доцентів. У найскрутнішому становищі опинився історико-філологічний факультет. Так, наприкінці 1868 р. замість передбачених статутом 1863 р. 12 професорів і 7 доцентів на факультеті працювали: 1 виконуючий обов'язки екстраординарного професора, 4 доценти, 1 приват-доцент¹²⁸. На 1 січня 1873 р. серед необхідних за штатом 8 ординарних, 4 екстраординарних професорів, 7 доцентів і 4 лекторів іноземних мов, на факультеті було: 3 ординарні, 1 екстраординарний професор, 5 доцентів, 2 лектори і 1 приват-доцент кафедри всесвітньої історії¹²⁹.

Після переведення професора Павлова до Петербурга у зв'язку із відкриттям в Університеті Св. Володимира вакантної кафедри російської історії, Рада університету тричі – 9 лютого 1860 р., 17 лютого 1861 р., 31 березня 1862 р. – оголошувала конкурс, який не відбувався через відсутність кандидатів¹³⁰. Запрошені російські історики Д.І. Іловайський (1810 – 1881) і П.П. Пекарський (1827 – 1920) та професор Ніжинського ліцею І.В. Лашнюков, відмовилися очолити кафедру, мотивуючи це дуже малим

¹²⁷ Глинский Б.Б. Университетские уставы (1775 – 1884 гг.) // Исторический вестник. – 1900. – Ч. 1. – С. 324 – 351; Ч. 2. – С. 718 – 724.

¹²⁸ Історія Київського університету. – С. 38. Отчет университета за 1872 год // УИ. – 1873. – Ч. 6. – С. 4.

¹²⁹ Замлинський В.О. Назв. праця. – С. 32.

¹³⁰ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 26, спр. 78, арк. 10.

матеріальним забезпеченням (платня професора поступалася утриманню молодшого вчителя гімназії). Двічі (у 1864 та 1868 рр.) запрошення отримав і М.І. Костомаров.

Аналізуючи причини безнадійності заміщення багатьох вакантних кафедр і звертаючись до Міністерства народної освіти, ректор М.Х. Бунге наголошував, що місце професора російської історії у Київському університеті має особливу вагу через місцеві обставини і вимагає особи, яка з одного боку викликала б у слухачів повагу до вітчизняної історії силою знання і таланту, а з іншого – могла б розробляти багаті матеріали місцевого Центрального Архіву, значення яких стало очевидним після видання "Архива Юго-Западной России". Вчений зазначав, що викладача російської історії, який відповідав би всім цим суттєво необхідним умовам, знайти не вдасться, поки університет пропонуватиме запрошуваним особам утримання, що значно поступається платні навіть повітових службовців Міністерства внутрішніх справ¹³¹.

У свою чергу, Рада університету підсумувала, що університету, через існуюче матеріальне становище професорів, в майбутньому загрожує неминучий занепад, що він тримається за рахунок старих кадрів і що незабаром доведеться або знизити рівень наукових вимог, або залишити кафедри незайнятими¹³². Ректор М.Х. Бунге, виходячи з клопотанням до міністра народної освіти про поліпшення матеріального становища провінційних університетів, пропонував поширити на них застосовані до гімназій заходи щодо збільшення платні викладачам¹³³.

Виправляючи незадовільну систему підготовки професорсько – викладацьких кадрів, Міністерство народної освіти запровадило з 1862 р. щорічні наукові відрядження найбільш здібних кандидатів і магістрів російських університетів у Європу. Враховуючи стан справ історико – філологічний факультет запропонував відрядження випускників-відмінників

---

¹³¹ Там само. – Арк. 1, 2, 9.

¹³² Там само. – Арк. 9.

¹³³ Там само. – Арк. 10.

до російських університетів, до Академії наук, а також за кордон, для підготовки їх до професорської діяльності. Конкурс складався із привселюдного захисту ухваленої факультетом дисертації, двох пробних привселюдних лекцій (тему однієї задавав факультет). Раді університету 2 липня 1862 р. було дозволено необхідні для відряджень витрати віднести на кошторис університету¹³⁴.

У конкурсі взяв участь кандидат історико-філологічного факультету Київського університету Іван Пігулевський, який 30 жовтня 1862 р. захистив кандидатську дисертацію "Діяльність Св. Кирила та Мефодія серед фракійських, македонських і болгарських слов'ян", раніше відзначену золотою медаллю. 23 листопада 1862 р. прочитав пробну лекцію "Про Андрія Боголюбського", за власним вибором, а 5 грудня 1862 р. за вибором факультету подав "Характеристику зовнішньої і внутрішньої діяльності царя Олексія Михайловича". Визнаючи успіхи конкурсанта, факультет клопотав перед Радою університету про його відрядження і приготування до заняття вакантної кафедри російської історії до Москви, Петербурга і за кордон. Проте, 15 січня 1863 р. попечитель відхилив клопотання Ради, а 23 лютого 1863 р. ректор М.Д. Іванишев у рапорті пояснював, що мова йшла про надання Івану Пігулевському можливості вдосконалити знання з російської історії у Москві, Петербурзі та за кордоном, а не про підготовку до заміщення вакантної кафедри російської історії. Лише 5 травня 1863 р. І. Пігулевському було дозволено відбути у наукове відрядження за кордон на два роки. Подальша доля вченого невідома¹³⁵.

До призначення викладача на кафедру російської історії Рада 4 жовтня 1863 р. доручила її викладання в.п. екстраординарного професора всесвітньої історії В.Я. Шульгіну¹³⁶, маючи на увазі, що він мав ступінь магістра російської історії. Однак вчений відмовився від викладання російської історії

¹³⁴ Краткий отчет по университету Св. Владимира за 1861– 1862 уч. год. //УИ. – 1862. – Ч. 9. Отд. II. – С. 8.

¹³⁵ ДАК, ф. 16, оп. 26, спр. 871, арк. 2.

¹³⁶ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 25, спр. 376, арк. 4.

в університеті, не вважаючи себе достатнім спеціалістом із цього предмету, залишивши ще 25 квітня 1863 р. університет назавжди.¹³⁷

Реакція останніх років царювання Миколи I (1849– 1855) призвела до цілковитого занепаду університету. Процес запусіння кафедр наприкінці 50-х – на початку 60-х років тривав. На історико-філологічному факультеті лекції з російської історії у 1861 – 1865 рр. оглядово читав професор всесвітньої історії О.І. Ставровський.

Враховуючи скрутне становище щодо кадрів викладачів, університет із 1864 р. почав залишати кращих випускників для підготовки до професури – інституту професорських стипендіатів¹³⁸. У період 1864 – 1884 рр. його закінчили семеро стипендіатів, які спеціалізувалися з російської історії. Із них п'ятеро (М. Владимирський-Буданов, В. Іконников, Д. Багалій, І. Лінниченко, П. Голубовський) отримали ступінь магістра російської історії, а із п'яти стипендіатів, що брали спеціалізацію із всесвітньої історії – четверо (І. Лучицький, М. Любович, П. Бодянський, В. Ляскоронський) – ступінь магістра всесвітньої історії¹³⁹.

На кафедрі всесвітньої історії чотирнадцять років до 1863 – 1864 н. р. працювали О.І. Ставровський та В.Я. Шульгін, із 1863 – 1864 н. р. – тільки перший, у 1866 – 1867 н. р. кафедра стала вакантною. Приват-доцент М.П. Драгоманов (1841 – 1895)¹⁴⁰ у 1865 – 1870 рр. читав лекції з історії Греції та Риму, середньовічної історії, вперше запропонував курс з історії Давнього Сходу. Із 31 січня 1866 р. до 23 грудня 1867 р. кафедру всесвітньої історії заміщав штатний доцент, а з травня 1871 р. – професор В.А. Більбасов (1838 – 1904)¹⁴¹. У 1871 – 1872 н.р. викладання всесвітньої історії в університеті припинилось. Виникла нагальна потреба мати двох штатних

¹³⁷ Протоколи засідань Ради // УИ, 1863. – Ч. 11. Від. I.– С.10. *Чесноков В.І.* Неудача в ученой и преподавательской карьере В.Я. Шульгина /Правительственная политика и историческая наука России 60 – 70-х гг. XIX в. – С. 129 – 141.

¹³⁸ *Соболева Е.В.* Институт "профессорских кандидатов". – С. 210 – 241. /Организация науки в пореформенной России. – Л., 1983. – 261 с.

¹³⁹ Академические списки ... – С. 30 – 33.

¹⁴⁰ Биографический словарь ... – С. 187 – 188.

¹⁴¹ Там само. – С. 48 – 50.

викладачів на кафедрі¹⁴². Із 1874 р. доцент І.В. Лучицький (1845 – 1918)¹⁴³ розпочав на кафедрі довготривалу і плідну працю, створивши власну історичну школу. Вченого з повним правом вважають засновником соціально-економічного напрямку в українській історіографії.

Враховуючи вагомість й обсяг предмета «російської історії» та з метою покращити його викладання, на вакантну кафедру російської історії 23 лютого 1868 р. Рада університету Св. Володимира призначила колишніх випускників, доцентів *Івана Васильовича Лашнюкова (1823 – 1869)*¹⁴⁴ та *Володимира Степановича Іконникова (1841 – 1923)*^{145 146}.

Вступна лекція І.В. Лашнюкова "Про склад давньоруського літопису" викликала позитивне враження багатьох слухачів¹⁴⁷. Викладачем університету він був лише з 28 лютого 1868 р. до 25 жовтня 1869 р. В університеті його цінували. Факультет рекомендував вченого до звання екстраординарного професора, не зважаючи на те, що історик не мав докторського ступеня. Але Рада університету відклала фактичне представлення до рішення міністра народної освіти.

Життя та історія виховання І.В. Лашнюкова – чільного діяча провінційного педагогічного світу є важким шляхом різночинця – інтелігента, якого у повній мірі стосуються слова А.П. Чехова: "Те, що письменники – дворяни брали даром, те різночинці здобували ціною своєї молодості"¹⁴⁸ та ціною свого життя.

Вихованець Чернігівської духовної семінарії, кандидат Ліцею кн. Безбородька (1845 – 1847), історико-філологічного факультету Київського університету (1847 – 1851), через два роки по закінченні останнього *І.В. Лашнюков* був призначений професором Ніжинського юридичного Ліцею кн. Безбородька, в якому п'ятнадцять років (1853 – 1868) очолював кафедру

¹⁴² ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 859, арк. 96.

¹⁴³ Биографический словарь ... – С. 376 – 378.

¹⁴⁴ Там само. – С. 357 – 364.

¹⁴⁵ Там само. – С. 228 – 234.

¹⁴⁶ Краткий отчет за 1867 – 1868 уч. год // УИ, 1868. Ч. 9. – С.8. ЦДІАК України, ф. 707, оп. 34, спр. 102, арк. 12.

¹⁴⁷ *Сребницький І.О.* Лицей кн. Безбородько / Гимназия... – С. 120 – 121.

¹⁴⁸ *Чехов А.П.* Полн. собр. соч. и писем.: В 30-ти т. – М., 1976. Т. 3. – С. 133.

російської історії, був окрасою цього закладу. Бажання І.В. Лашнюкова навчатися на історико-філологічному факультеті у Києві підтримав М.А. Тулов (1814 – 1882), видатний вчений – філолог, професор історії російської літератури і словесності Ліцею у 1844 – 1853 рр., вихovanець університету 1835 – 1839 рр.¹⁴⁹

Роки навчання в університеті були найпродуктивнішим часом освіти. Під керуванням професора Павлова І. Лашнюков почав вивчати російську історію. Його приятель, теж учень Павлова, Ф. Вороний згадував, що він був одним із перших і кращих учнів професора: "Засвоєні в цей час програма і метод назавжди залишились характерною особливістю Лашнюкова як викладача і дослідника, а саме: критика джерел історії і поглядів на неї вчених – як метод історії та великі питання політичної історії культури – як головний предмет дослідження"¹⁵⁰. В університеті І.В. Лашнюков почав вивчати історію і старожитності західних слов'ян, виховуючи у себе любов і повагу до західного слов'янства, що було дивним для пануючих у закладі прихильників німецької школи.

Уже тоді молодий вчений висловлювався про позитивну перевагу західнослов'янської історичної науки і педагогіки над російською системою виховання¹⁵¹. Згодом, під час наукового закордонного відрядження у 1861 – 1862 рр., професор Лашнюков ще більше утвердився у своїх поглядах щодо значення для Росії західної слов'янської науки і культури. Свої, на наш погляд, цікаві міркування щодо цього вчений виклав у звіті, надрукованому в "Циркуляре по управленію Киевским учебным округом"¹⁵². Як викладач І.В. Лашнюков посідає почесне місце серед кращих діячів свого часу через чималий виховний вплив на молодь. Він "викладав не оповідну, фактичну історію, а прагматичну, філософську"¹⁵³.

---

¹⁴⁹ Серіщев Я.М., Стельмах С.П. Просвітницька діяльність М.А. Тулова на Україні // Український історичний журнал, 1990. – Ч. 3. – С. 38.

¹⁵⁰ Вороной Ф.Я. Указ. соч. – С. V.

¹⁵¹ Там само. – С. VII.

¹⁵² Там само. – С. VII – X. Биографический словарь ... – С. 360 – 363.

¹⁵³ Романович-Славатинский О.В. Указ. соч. – С. 179.

Вихованець Київського Кадетського корпусу (1852 – 1861), *В.С. Іконников* був під безпосереднім впливом своїх наставників М.О. Максимовича та П.В. Павлова, просвітницькі переконання яких він завжди наслідував, поєднуючи наукову працю з громадською діяльністю. Роки ж навчання в університеті (1861 – 1865) були віддані науковому пошуку. Вибір теми конкурсного твору став напрямним у майбутній науковій діяльності. Суперечлива постать письменника- публіциста XVI ст. Максима Грека, доля якого відбила гостроту ідейної боротьби свого часу, більш детально була розроблена і у магістерській дисертації "Максим Грек и его время"¹⁵⁴. У виборі теми знайшли відображення основні напрямки майбутньої наукової діяльності В.С. Іконникова – інтерес до історії суспільної думки, до історії освіти і культури, до вивчення біографій.

За цей твір автор був нагороджений золотою медаллю та зарахований Пироговським стипендіатом (5 жовтня 1865 р.) для приготування до професорського звання на кафедрі російської історії¹⁵⁵. У 1865 – 1866 н.р. викладав історію у Київській військовій гімназії та історію всесвітньої літератури у Київському інституті шляхетних дівчат. Однак стипендіатом залишався до 26 листопада 1866 р., коли був переведений до Харківського університету приват – доцентом кафедри російської історії, де читав лекції на історико-філологічному та юридичному факультетах у 1866 – 1867 н.р., до обрання штатним доцентом магістра Г.Ф. Карпова, запрошеного раніше¹⁵⁶. Обставини переведення В.С. Іконникова до Харкова цікаво пояснює дослідниця Р.А. Кирєєва, яка вважає, що пробні лекції у Київському університеті вченого-початківця, теми яких не вдалось встановити, викликали занепокоєння у начальства "ліберальним духом" та "вільним висловленням". Одну з них відвідав ректор К.А. Мітюков, який боявся жодного необережно вимовленого слова і відразу вжив "заходів щодо

¹⁵⁴ *Іконников В.С.* Максим Грек и его время. – Вип. I, II – К., 1865 – 1866..

¹⁵⁵ ЦДІАК України, ф. 849, оп.1, спр. 89, арк. 1.

¹⁵⁶ Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805 – 1905). – Х., 1908. – С. 330.

усунення". Вчена припускає, що, можливо, саме цей інцидент мав на увазі С.Ф. Платонов, коли писав, що в молоді роки В.С. Іконников цікавився політикою, "вразливо переживав російську сучасність, мав певні симпатії й антипатії, був суворим критиком усього того, що рахував лихом російського життя"¹⁵⁷.

Наслідком цього для В.С. Іконникова стало усунення від викладання. У 1866 – 1867 навчальному році молодий вчений зайняв місце лише вчителя географії (навіть не історії!) у Другій Одеській чоловічій гімназії і викладав історію у приватній (Маріїнській) жіночій гімназії¹⁵⁸. Повернувся до Києва після захисту 3 грудня 1867 р. магістерської дисертації у Новоросійському університеті¹⁵⁹, де 9 листопада 1869 р. захистив і докторську дисертацію "Опыт исследования о культурном значении Византии в русской истории"¹⁶⁰.

У побіжній рецензії на останню професор російської історії Новоросійського університету М. Смирнов відзначив її як докладне дослідження впливу Візантії на російську історію, великий нарис, з якого "очевидно, що автор часто говорить про такі питання, які б міг обминути чи викласти менш докладно, що свідчить з одного боку на користь його вченості, але заважає ясності й зрозумілості викладу, який є суттєвою і необхідною умовою кожного наукового дослідження". Наголошуючи на заохоченні великої працездатності вченого, який зібрав значну кількість невідомих у вітчизняній та західній літературі матеріалів щодо культурного впливу Візантії взагалі та стосовно Росії, професор Смирнов визнав без коливань, що дисертація В.С. Іконникова відповідала шуканому ступеню¹⁶¹.

Проте праця викликала досить жваву полеміку. Дослідження під назвою "О главных направлениях в науке русской истории в связи с ходом образованности. Ч. I. Влияние византийской и южно-русской образованности.

---

¹⁵⁷ *Киреева Р.А.* Изучение отечественной историографии в дореволюционной России с середины XIX века до 1917 года. – М., 1983. – 216 с. – С. 52.

¹⁵⁸ ЦДАК України, ф. 849, оп. 1, спр. 2, арк. 5.

¹⁵⁹ ІР НБУВ, ф. 46 (Фонд В.С. Іконникова), спр. 670, 20 арк.

¹⁶⁰ *Иконников В.С.* Опыт исследования о культурном значении Византии русской истории. – К., 1869. – 562 с.

¹⁶¹ ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 889, арк. 46 – 48.

Реформа"¹⁶² було надруковане в «Университетских Известиях», докторська дисертація з абсолютно тим же текстом вийшла окремим твором під назвою "Опыт..." і за намірами автора була першою частиною великої наступної роботи, яку він мав намір продовжувати.

Твір за першою назвою прорецензував В.Й. Ключевський, зробивши загальне, суттєве зауваження щодо використання виключно друківаних джерел, в той час, коли важливий матеріал у дуже великому обсязі був у рукописах. Він указував на виписування дослідником цілих сторінок із чужих праць без посилання, нерозуміння й неточність цитат, брак наукових прийомів. У багатослівній, нищівній критиці вчений визначив недостатню самостійність ознайомлення з першоджерелами, відсутність звички аналізувати і чітко досліджувати історичні явища¹⁶³.

Полеміка між двома молодими вченими мала кілька статейних обвинувачень. В.С. Іконников визнав, що працював над дисертацією лише півтора року. Брак часу зашкодив кращій виваженості праці¹⁶⁴.

Справа з докторською дисертацією В.С. Іконникова набула розголосу у зв'язку з балотуванням його як штатного доцента на посаду екстраординарного професора російської історії Київського університету і заяви стосовно цього ординарного професора В.А. Більбасова, вихованця петербурзької історичної школи професора М.С. Куторги. Ситуація досить виразно окреслює стан справ у царині розвитку історичної освіти Київського університету у 60-ті рр. ХІХ ст.¹⁶⁵ – брак справді професійних спеціалістів – керівників, вчених – лідерів, які б виховували у молоді ґрунтовне розуміння наукових прийомів та методів. В.С. Іконников упродовж усього періоду навчання в університеті як історик формувався завдяки самоосвіті.

¹⁶² *Иконников В.С.* О главных направлениях в науке русской истории в связи с ходом образованности. Ч. I. Влияние византийской и южно-русской образованности. Реформа // УИ. – 1869. – Ч.1 – 12.

¹⁶³ *Ключевский В.О.* Новые исследования по истории древне-русских монастырей // Православное обозрение, 1869. – С. 439 – 469, 737 – 759.

¹⁶⁴ *Ключевский В.О.* // Православное обозрение, 1870. – Ч. 4; *Иконников В.С.* Моим критикам, по поводу предшествующего сочинения // УИ. – 1870. – Ч. 1 – 5.

¹⁶⁵ Об историко-филологическом факультете Киевского университета (фельетон) // Санкт– Петербургские ведомости. – 1869. – Ч. 228; *Чесноков В.И.* Министерство Просвещения и "киевская университетская распря" / Правительственная политика... – С. 141 – 155.

Професор Більбасов виклав свою мотивацію щодо передчасного призначення 28-річного молодого вченого професором кафедри російської історії¹⁶⁶. Від факультету із запереченням особистої думки В.А. Більбасова виступив декан А.І. Селін, який визнав, що автор дисертації багатьма зайвими подробицями затулив головний предмет дослідження¹⁶⁷. Декан наголосив на особливій вагомості кафедри російської історії на Правобережній Україні, клопотав перед Радою про призначення на неї двох викладачів, де вже працювали В.С. Іконников та І.В. Лашнюков (на той час помер), звернув увагу на перспективність магістра російської історії В.Б. Антоновича для науки, підкреслив, що навіть три викладачі на кафедрі не були би зайвими, адже історія України від занепаду Києва до початку унії (від 1320 до 1596 рр.) зовсім не досліджена, і обов'язок вчених Київського університету її розробити¹⁶⁸.

Підсумовуючи обговорення, професор кафедри політичної економії Г.М. Цехановський запропонував відкласти балотування, а В.С. Іконникова направити на два роки за кордон і в обидві столиці для ознайомлення з науковими методами дослідження та засобами викладання, для занять у бібліотеках. Це допомогло би Раді з часом зробити ґрунтовний висновок щодо останніх праць історика стосовно його спроможності зайняти кафедру російської історії – одну з основних на факультеті¹⁶⁹. Однак В.С. Іконников у наукове відрядження не поїхав. Дещо пізніше, у 1872 – 1873 н.р. він побував у закордонному відрядженні, під час якого вивчав характер викладання у закордонних університетах історії взагалі та вітчизняної історії розвинутих держав зокрема, досліджував джерела російської історії, що зберігалися у закордонних архівах¹⁷⁰.

¹⁶⁶ Протоколи засідань Ради університету //УИ. – 1870.– Ч. 2. – С. 40 – 41.

¹⁶⁷ Приложение к протоколу заседания Совета 19 декабря 1869 г., заключающее в себе особое мнение гг. профессоров Селина и Бильбасова, по делу об избрании г. Иконникова в экстраординарные профессора //УИ. – 1870. – Ч. 3. – С. 43– 49.

¹⁶⁸ Там само. – С. 53.

¹⁶⁹ Там само. – С. 69.

¹⁷⁰ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 87, спр. 5700, арк. 1, 2. Огляд викладання //УИ, 1872. Ч.Ч. 7, 12.

У результаті вищезгаданих обставин 19 грудня 1869 р. доцент Іконников не був обраний екстраординарним професором. 23 вересня 1870 р. факультет за відозвою доцента В.Б. Антоновича поновив клопотання¹⁷¹. 9 жовтня 1870 р. В.С. Іконников був обраний екстраординарним професором кафедри російської історії, а 14 жовтня 1871 р. – її ординарним професором¹⁷². Цікаву інформацію про службову та наукову діяльність В.С. Іконникова у цей період надають архівні документи¹⁷³.

Після обрання на кафедру російської історії у 1870 р. В.Б. Антоновича професор Іконников викладав в університеті до 1884 р.: давній період історії Північно-Східної Росії (із Новгородом і Псковом включно); московський і новий період російської історії до часів Олександра І; окремий курс російської історіографії. Автографи, літографовані курси лекцій, що знаходяться в особистому 46-му фонді вченого Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського та 20 програм з російської історії за період 1870 – 1880 рр.¹⁷⁴ виразно окреслюють процес формування вченим курсів російської історії.

Примітно, що перші вступні лекції "Очерк разработки русской истории в XVIII ст." (1867 р.) та "Общий взгляд на развитие науки русской истории" (1868 р.)¹⁷⁵ зумовили його подальше зацікавлення дослідженням російської історіографії у подальшому. У лекціях молодий вчений подав загальну

¹⁷¹ Протоколи засідань Ради університету//УИ, 1870. – Ч. 11. – С. 8 – 11.

¹⁷² Протоколи... //Там само, 1871. – Ч. 12. – С. 47 – 49. ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 892, арк. 1. Там само. – Спр. 899, арк. 57. ЦДІАК України, ф. 707, оп. 36, спр. 342, арк. 5; ф. 849, оп. 1, спр. 3, арк. 1.

¹⁷³ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 36, спр. 381, арк. 6, 7; оп. 37, спр. 4, арк. 24 зв., 27; спр. 27, арк. 465, 12, 13, 66, 67; спр. 224, арк. 168, 175; оп. 38, спр. 37, арк. 12, 13, 16 – 18, 27, спр. 55, арк. 5, 6; оп. 39, спр. 14, арк. 30 зв.; оп. 40, спр. 1, арк. 77, спр. 67, арк. 15, 28, 231, 347.

¹⁷⁴ ІР НБУВ, ф. 46, спр. 20, "Историкография", 312 арк.; спр. 21, "Историкографические записки от Петра Великого", лекції, 116 арк.; спр. 625; "Записки по историографии, сост. А.Л. Иконниковой для слушательный ВЖК а Киеве", 1880 р., 82 арк.; спр. 29, "Источники русской истории", 120 арк.; спр. 19, "Иностранные источники о России", лекції, 71 арк.; спр. 32; "Лекции по истории русского государства с древнейших времен до XVII ст.", 119 арк.; спр. 24, "История Московского государства от времен Алексея Михайловича до Петра Великого", курс лекцій, 1881/82 рр., 347 арк.; спр. 25, "История Новгородской республики", лекції, 150 арк.; спр. 26, "Истории России XVIII ст. (1725 – 1840)", курс лекцій, 374 арк.; спр. 30, "Лекции о внешней политике России в царствование Анны Иоановны", 51 арк.; спр. 7, "Время Елизаветы Петровны", 96 арк.; спр. 6, "Время Екатерины II", курс лекцій 1876/77 рр., 724 арк.; спр. 31, "Лекции о внутренней политике Екатерины II в начальный период царствования", 72 арк. Там же, ф. 46, спр. 49 – 68. Програми з російської історії за період 1870 – 1880 рр., 56 арк. – 20 од.

¹⁷⁵ *Іконников В.С.* Очерк разработки русской истории в XVIII ст. /лекция/. – Харьков, 1867. – 27 с. *Он же.* Общий взгляд на развитие науки русской истории. /Вступна лекція/. – Київ, 1868. – 22 с.

картину вивчення історії зображуваного періоду, пов'язав розвиток історичних знань із конкретноісторичними умовами країни, поставив проблему впливу та взаємозв'язку історичних знань Європи і Росії, широко використовував існуючу спеціальну літературу та джерела, говорив про праці вітчизняних істориків з історії Росії та середньовічної Європи, відзначив зародження історичної критики, ознайомлював студентів із історіографією вивчення питання. Звичайно, не всі визначені проблеми були розвинуті й обгрунтовані, проте вони були окреслені та поставлені. У цьому і полягало значення його перших лекцій.

В.С. Іконников сорок років (1873 – 1913) обіймав посаду головного редактора "Университетских Известий" – щомісячного часопису, одного з кращих наукових журналів свого часу, що серед університетських видань посідав перше місце. Упродовж 1870 – 1917 років вчений публікував у часописі "Русская старина" систематичні огляди поточної історичної літератури, які і досі не втратили свого бібліографічного значення. Двічі обирався деканом історико – філологічного факультету (1877 – 1880 і 1883 – 1887 рр.)¹⁷⁶, виконував обов'язки голови Історичного товариства Нестора – літописця (1874 – 1877 і 1893 – 1895 рр.), одним із засновників якого був. Активну участь брав у створенні Вищих жіночих курсів у Києві у 1876 р., на яких у 1878 – 1882 рр. викладав російську історію та старожитності і якими у 1881 – 1889 рр. завідував¹⁷⁷. Був обраний почесним членом ряду університетів, навчальних товариств і комісій, у 1892 р. – заслуженим професором Київського університету, у 1920 р. – академіком української Академії наук¹⁷⁸.

*Володимир Боніфатієвич Антонович (1830 – 1908)*¹⁷⁹, один із найвидатніших українських істориків і громадських діячів другої половини

¹⁷⁶ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 261, спр. 8, 30 арк.; ф. 849, оп. 1, спр. 9, арк. 1. ІР НБУ, ф. 46, спр. 328, 2 арк.

¹⁷⁷ Там само. – Ф. 46, спр. 582 – 592, "Иконников В.С. Материалы о ВЖК в Киеве", 1878 – 1886 рр., 150 арк. Женское образование // Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона. – СПб., 1894. Т. XI – а. – С. 871.

¹⁷⁸ *Сарбей В.Г.* Один із перших істориків-академіків АН УРСР. До 125-ти річчя з дня народження В.С. Іконникова // УІЖ, 1966. – Ч. 12. – С. 130 – 132.

¹⁷⁹ Биографический словарь ... – С. 24 – 27.

XIX ст., закінчив два курси Київського університету – на медичному (1851 – 1855) та історико-філологічному факультетах (1856 – 1860). У 1863 – 1880 рр. працював головним редактором видань Тимчасової комісії для розбору древніх актів. У 1870 р. одержав ступінь магістра російської історії і був призначений штатним доцентом кафедри російської історії¹⁸⁰. Рукописи викладів доцента Антоновича за 1870 – 1871 навчального року періодів Русі передмонгольської, Русі Галицької, Русі Литовської, Русі Литовської після Люблінської унії, що зберігаються в особистому 832 фонді вченого в Центральному державному історичному архіві України у м. Києві, виразно окреслюють початковий процес створення курсів¹⁸¹.

У рецензії на магістерську дисертацію "Последние времена казачества на правой стороне Днепра" від 12 жовтня 1869 р. професор В.С. Іконников відзначав як важливу рису дослідження сувору фактичну неупередженість, навіть «надмірну об'єктивність». "У нашій історичній літературі епізод, вибраний п. Антоновичем для дослідження, мало оброблений і тому праця автора, цілком завершена як за архівним матеріалом, так і за виданими пам'ятками (польськими і російськими), заслуговує на повну увагу. Значення праці п. Антоновича збільшується тим, що разом із дослідженням він подав великий том актів періоду козацтва 1679 – 1716 рр. Дослідження цілком заслуговує ступеня магістра російської історії". Рецензент звернув увагу факультету на В.Б. Антоновича як на викладача та вченого, який за кілька років роботи у Київській археографічній комісії та Центральному історичному архіві відредагував й видав декілька томів і актів, упоряджених ґрунтовними дослідженнями щодо їхнього змісту¹⁸².

Монографія була високо оцінена О.Я. Єфіменко: "Автор прекрасно зловив і змалював історичний момент, коли козацтво дуже визначено виступило у ролі борця за демократично-українське супроти шляхетсько-польського. Повна відсутність фарб і художніх прийомів, особа Палія, який

¹⁸⁰ ІР НБУВ, ф. І (фонд В.Б. Антоновича), спр. 30396, арк. 1; спр. 30397, арк. 1, 5.

¹⁸¹ ЦДІАК України, ф. 832 (фонд В.Б. Антоновича), оп. 1, спр. 89, 100 арк.

¹⁸² ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 892, арк. 27 – 28.

втілює у собі основні принципи козацтва, виступає у своїй грандіозності, яка виправдовує та пояснює міфи про нього, створені народною уявою"¹⁸³.

Говорячи про диспут під час захисту дисертації, учень В.Б. Антоновича І.М. Каманін згадував, що гарячих суперечок не було, опоненти обмежилися кількома зауваженнями, зробленими, як здалося тоді, *pro forma*. У підсумку диспуту М.П. Драгоманов, вказав на важливість дослідження В.Б. Антоновича і на значення його архівних праць для пояснення темних питань української історії¹⁸⁴.

1878 р. доцент В.Б. Антонович отримав ступінь доктора російської історії (докторська дисертація "Очерк истории Великого княжества Литовского до смерти великого князя Ольгерда"), був обраний ординарним професором кафедри російської історії¹⁸⁵. Як свідчать записи вченого, праця повинна була стати початком реалізації його наміру – дати повний курс історії Литовської держави: від давніх часів до Люблінської унії¹⁸⁶. Однак задум виконаний не був, дослідження про Литву, доведене лише до смерті кн. Ольгерда (1377 р.), залишилося його єдиною історичною працею, що виходить за межі української історії, найкритичнішою початковою історією Литовської держави серед аналогічних праць українсько – польської літератури цієї доби¹⁸⁷.

Роботу високо оцінили в історичній науці. М.І. Костомаров присвятив їй докладну рецензію, відзначив її дуже легке сприйняття через добре знання автором предмета дослідження, чіткий його виклад. Визнав, що живі, художні, сповнені глибокої думки, яскраві картини народного побуту, влучні характеристики історичних діячів, тепле почуття, яке зігриває працю,

¹⁸³ *Ефименко О.Я.* Литературные силы провинции. В.Б. Антонович (из "Недели", 1878, Ч. 20 – 21) // Южная Русь. – СПб., 1905. – Т. II. – С. 297 – 315. – С. 312.

¹⁸⁴ *Каманин И.М.* Труды В.Б. Антоновича по истории козачества // Там же, 1909. – Кн. 21. – Вып. I, II. – Отд. I. – С. 44 – 52. – С. 49.

¹⁸⁵ *Антонович В.Б.* Очерк истории великого Княжества Литовского до половины XV ст. – К., 1878. – 156 с.; // УИ. – 1878. – Ч. Ч. 1 – 12; Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. – К., 1885. – С. 1 – 132. IP НБУ, ф. I, спр. 30397, арк. 9.

¹⁸⁶ Там само. – Ф. I, спр. 8105, арк. 1.

¹⁸⁷ *Багалій Д.І.* Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті. – Держ. видав. України // УАН збірник. – Ч. 72. – 1928. – Т. I. – С. 34.

захоплюють читача, справляють сильне враження¹⁸⁸. Професор Київського університету М.П. Дашкевич написав окрему розвідку "Заметки по истории Литовско-Русского государства" (К., 1885), в якій розвинув, розширив дослідження вчителя, подав цікаве доповнення до нього, навів свої зауваження щодо окремих висновків і дрібних історичних фактів. Російський історик С.Ф. Платонов досить високо ставив характеристики литовських князів, називав їх класичними, залюбки наводив їх у своєму відомому курсі російської історії.

Перебуваючи у 1880 – 1881 рр. у науковому закордонному відрядженні у Польщі, Австро-Угорщині, Німеччині, Іспанії та Франції професор Антонович прийняв участь у міжнародному конгресі антропології та археології у Лісабоні. Цікаві враження та спомини від конгресу залишив у "Щоденнику з'їзду", що знаходиться в І фонді Інституту рукопису. Атмосфера та інформація про з'їзд відображена також в особистому щоденнику історика, який він вів упродовж усього наукового відрядження і який зберігається в його особистому 832 фонді ЦДІА України у м. Києві¹⁸⁹.

В.Б. Антонович обирався членом наукових товариств: Російського Географічного (1873 р.), Московського Археологічного (1871 р.). У 1881–1883 рр. виконував обов'язки голови Історичного товариства Несторалітописця, одним із фундаторів якого він був¹⁹⁰. У 1880 – 1883 рр. обирався деканом історико-філологічного факультету¹⁹¹. Майже півстоліття стояв на чолі українського громадсько-політичного життя, часом його справедливо вважали за ідейного провідника національно-культурного руху та голову київської Старої громади.

В університеті у 1870 – 1884 рр. читав курси лекцій: «Історію Русі у домонгольський період»; «Історію Південно-Західної Русі»; «Джерела

¹⁸⁸ Костомаров М.И. Рецензия на докторскую диссертацию В.Б. Антоновича "Очерк истории Великого княжества Литовского до половины XIV ст." – К., 1878. – Вып. I // ИВ. – 1880. – Ч.5. – Т.П. – Критика и библиография. – С. 178– 186.

¹⁸⁹ ЦДІАК України, ф. 832, оп. 1, спр. 110, 24 зв. – 25; ЦНБ, ІР., ф. І, спр. 7891, 8 арк.

¹⁹⁰ Биографический словарь... – С. 24 – 25.

¹⁹¹ ІР НБУВ, ф. П, спр. 30397, арк. 11.

Західно-Руської історії». Лекції В.Б. Антоновича видавалися у склографованому та літографованому вигляді, значна частина їх знаходиться в І фонді Інституту рукопису¹⁹².

Службову та наукову діяльність історика в цей період надають архівні матеріали ЦДІА України у м. Києві¹⁹³. "Значний розум, велика ерудиція, рідкісний критичний талант, надзвичайно широкий загальний розвиток, які поєднувались із незвичною добротою, скромністю, делікатністю почуттів, чудовою працездатністю, послідовним світосприйманням, любов'ю до рідного краю, народу, надзвичайною терпимістю, стійкістю у переконаннях, чесністю у своїх діях," – так охарактеризував свого вчителя Василь Данилевич¹⁹⁴. Повна відсутність всякої тенденційності, сувора об'єктивність, точність фактів, обгрунтованість і обережність у висновках – ці риси характерні для лекцій і праць вченого. Перші відрізнялись ясним, стислим викладом, надзвичайним багатством змісту, стрункістю, відсутністю дрібниць, давали чітке уявлення про певне питання в науці, були доступні, легко засвоювалися¹⁹⁵.

Із царини методики історичного дослідження вчений сприймав головні положення західноєвропейської історіографії, критично їх переосмислював. Показовим є його розуміння історії як науки, пояснення вибраного методу її вивчення та виклад змісту майбутнього курсу, виголошені у лаконічній формі у першій вступній лекції в університеті на початку жовтня 1870 р. В.Б. Антонович зазначав, що вивчаючи історію свого народу історик повинен тільки об'єктивно відноситися до предмету, тверезо і критично дивитися на минуле, на підставі ґрунтовного вивчення фактів, неупереджено прилучати

¹⁹² ЦДІАК України, ф. 707, оп. 36, спр. 63, арк. 27 – 31; оп. 37, спр. 73, арк. 14, 16; спр. 27, арк. 8 – 11; оп. 38, спр. 55, арк. 5 – 7; оп. 39, спр. 19, арк. 27 – 30; оп. 40, спр. 19, арк. 28, спр. 28, арк. 19, 20, 35, 40, спр. 67, арк. 15, 31, 235, 347.

¹⁹³ ІР НБУВ, ф. І, спр. 1159, "История Руси до монголов", лекції 1882/84 рр., літографія, 376 арк.; спр. 8097, "История Литовской Руси", лекції, 1879 р., 318 арк.; спр. 1155, "История Галицкой Руси", лекції 1870 – 1880 рр., літографія, 296 арк.; спр. 8107, "Источники для Юго – Западной Руси", лекції, 1880/81 рр., 104 арк.; спр. 8094, "Источники Западно-Русской истории", лекції, 1880/81 рр., 64 арк.; спр. 8099, "История Малороссийского козачества", лекції, літографія, 1882, 168 арк.; ф. 46, спр. 693, "Антонович В.Б. Историография литовского (1320 – 1569 гг.) и казацкого периода Южно-Русской истории", 2 арк.

¹⁹⁴ Данилевич В. В.Б. Антонович как профессор // Чтения исторического общества Нестора-летописца (далі – ЧИОНЛ). – 1909. – Кн. 21. – С. 67.

¹⁹⁵ Там само. – С. 59 – 60.

до історії свого народу загальні закони розвитку людства, сумлінно обмірковувати окремі умови народного життя із плином загальних законів.

"Говорячи про важливість об'єктивності у науці, – визначав історик, – я чітко розрізняю безпристрасність від безстрасності. Вимагати від історика безбарвності, відсутності особистих переконань, індиферентизму по відношенню до своєї народності, означало б принижувати науку і разом із тим, вимагати негідного та неможливого. Навпаки, я переконаний, що залишаючись об'єктивним, уникаючи упереджених думок та захоплень, історик не тільки не зрікається права на особисті переконання та симпатії, але, навпаки, усвідомлює та закріплює їх на міцній фактичній основі шляхом суворого наукового аналізу. Якщо безпристрасне ставлення до предмету занять зобов'язує історика не обминати, не приховувати, не силувати факти, а ретельно перевіряти здобуті із фактів висновки та положення, воно ж і збуджує його, якщо істина останніх стає йому зрозумілою, відноситися із гарячою симпатією чи з поважним засудженням до явищ минулого". Саме таке вивчення вітчизняної історії, за переконанням В.Б. Антоновича, допоможе зберегти почуття любові до Батьківщини та розвинути і обґрунтувати їх на міцній критиці та знанні¹⁹⁶.

Про ставлення вченого до розгляду історичного процесу взагалі та української історії зокрема йдеться у лекції-преамбулі до курсів з історії Галицької Русі та історії українського козацтва, викладеної наприкінці 70–х років ХІХ ст. Учений пояснив своє розуміння змісту історії, яке для нього передовсім відбивалося у проявах народного життя, громадських і національних взаємовідносинах. Історик визначив, що за його переконанням, "прослідкувати моменти, які переживають народні маси у своєму політичному, економічному, моральному житті, відзначити народні ідеали у різні періоди життя, розвиток культури та цивілізації народу" – єдино правильне розуміння історії, бо "більш повніше історію можна визначити як

---

¹⁹⁶ ІР НБУВ, ф. І, спр. 7895, арк. 3; спр. 8089, арк. 1 – 6 зв. Перша вступна лекція В.Б. Антоновича у Київському університеті / Кафедральне "вірую" Володимира Антоновича // Київська старовина, 1992. – Ч. 3. – С. 66 – 67.

розвиток цивілізації і культури відомого людського суспільства", а "таке визначення історії усуває відмінність її завдань". Розглядаючи історію як історію країни, держави, народу, В.Б. Антонович, яскравий представник народницького напрямку в українській історіографії, доводив, що "історія повинна займатися життям власне народних мас, які складають народність", бо один лише виклад історії країни та держави не відповідає встановленому поняттю історії¹⁹⁷.

Наголосимо, що від 60 – 70-х років XIX ст. серйозна увага була спрямована на значне поліпшення навчально – викладацької діяльності університетів. До цього часу викладання на гуманітарних факультетах проводилось виключно у лекційній формі. За ініціативою попечителя Київського навчального округу М.І. Пирогова з 1 січня 1859 р. до серпня 1860 р. в університеті тимчасово було створено Педагогічну семінарію, яка існувала до відкриття Педагогічних курсів. Ідея організації спеціальної теоретичної і практичної підготовки майбутніх вчителів була досить ґрунтовно розроблена М.І. Пироговим у чотирьох проектах щодо створення семінарії. Другий проект вченого передбачав створення умов для практичної підготовки протягом одного року вчителів гімназій та дворянських повітових училищ¹⁹⁸. Згодом, перші спроби щодо організації семінарських практичних занять на історичному відділі набули форму Історичної семінарії, робота якої була поставлена досить добре. Посилення уваги до навчальної роботи дало свої результати у підвищенні рівня університетських знань. Все це привело до значної диференціації навчального процесу, інтенсивної спеціалізації студентських занять. Статут Історичної семінарії університету Св. Володимира, розроблений професором Більбасовим, яскраво окреслює цей процес.

Історична семінарія поділялася на два цілком незалежні за своїми заняттями відділення, мала подвійну мету – ознайомити з методом

---

¹⁹⁷ ІР НБУВ, ф. І, спр. 8087, 4 арк.; спр. 8089, арк. 2, 2зв., 3 зв.; /Кафедральне вірую" ... – С. 67 – 68.

¹⁹⁸ *Пирогов М.И.* О создании педагогической семинарии при университете Св. Владимира в Киеве. 4.11.1858 г. // Избранные педагогические сочинения. – М., 1985. – С. 108 – 110.

історичного дослідження і приготувати вчителів гімназій із предмету російської і всесвітньої історії. Кожний студент історико – філологічного факультету міг з дозволу факультету бути членом другого відділення Історичної семінарії. Членом першого відділення міг бути лише студент, який задовільно склав півкурсний іспит. Учительські стипендіати Історичної семінарії повинні були не менше року пробути членами її другого відділення. Заняттями студентів керували два професори історії (по одному на кожне відділення) за добровільною згодою і затвердженням факультету. Заняття відбувалися не менш як один раз на тиждень. На першому відділенні вивчалися пам'ятки (джерела у широкому розумінні слова), писалися дослідження і монографії за джерелами. На другому відділенні студенти готували письмові програми різних класів, вправи усного переказу, ознайомлювалися із новітньою літературою і головними джерелами. Наприкінці академічного року професори – керівники подавали на факультет звіт щодо кожного із відділень. За відозвою професора – керівника й ухвалою факультету найкращі праці відзначалися грошовою винагородою. Праця, визнана кращою, друкувалася в «Университетских Известиях»¹⁹⁹.

Уявлення про роботу семінарії дають звіти професора Іконникова і доцента Антоновича за перше півріччя 1871 – 1872 н.р. На практичних заняттях В.С. Іконникова студенти розглядали стародавні руські літописи, розробляли часткові питання, придатні для читання на самих лекціях.²⁰⁰ На практичних заняттях В.Б. Антоновича у Київському центральному архіві студенти засвоювали письмо рукописів XVI ст. й складали з цією метою палеографічну абетку, пояснювали архаїзми, провінціалізми мови актів. Коментарі задавалися для створення з плином часу археографічного словника. Деякі студенти вивчали за актами окремі питання. Так, студент Петров зібрав чисельні статистичні дані щодо історичного заселення Правобережної України, студент Дибовський старанно вивчив економічне

¹⁹⁹ ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 891, арк. 64, 69. Историческая семинария //УИ. – 1870. – Ч. 11. – С. 9 – 10.

²⁰⁰ ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 895, арк. 129.

становище селян у XVIII ст. за більш ніж 100 звіреними інвентарями, студент Левицький переглянув усі документи, що стосувалися історії Люблінської унії²⁰¹. У другому півріччі 1871 – 1872 н.р. на практичних заняттях студенти професора Іконникова пояснювали пам'ятки російської історії, аналізували реферати та розбирали питання гімназійного курсу викладання. Міркування студента Оппокова "Князь Андрій Курбський", студента Тимошевского "Питання про монастирські маєтності в Росії у XVI ст." були запропоновані для друку в «Университетских Известиях». Керівник відзначав серйозність занять, ґрунтовність фактичного викладу, прагнення до аналізу студента Сребницького, який склав нарис історії Тверського князівства, подав монографію "Дворянство, селянство, купецтво і міста за даними Катерининської комісії складання проекту Нового уложенія"²⁰².

Кандидата історико-філологічних наук Івана Сребницького 11 жовтня 1872 р. було зараховано на один рік стипендіатом для приготування до професорського звання на кафедрі російської історії. Керувати його заняттями мав доцент В.Б. Антонович²⁰³. Проте магістерську дисертацію Іван Сребницький не захистив.

Поступовий методичний розвиток курсу російської історії з плином часу оформлювався у загальноновизнані сьогодні семінарські заняття, заліки, іспити, співбесіди, реферування. Сама лекційна форма викладу поступово якісно покращувалась, подача матеріалу ставала більш науковою, проблемною. Включення до курсу російської історії предметів «джерелознавства» та «історіографії» з 70–х рр. XIX ст. робило розуміння історії як науки ґрунтовнішим, глибшим. Період кінця 60 – середини 80–х рр. XIX ст. можна вважати часом втілення і розробки принципів школи істориків Київського університету молодшим поколінням її вихованців – І.В. Лашнюковим, В.С. Іконниковим, В.Б. Антоновичем, формування останнім власної київської документальної школи істориків українознавців.

²⁰¹ Там само. – Арк. 129.

²⁰² ДАК, ф. 707, оп. 465, спр. 900, арк. 83.

²⁰³ Там само. – Спр. 901, арк. 3.

В.Б. Антоновичу належала значуща роль вихователя молоді. Він навчав, духовно підіймав її, подавав найкращі, високі ідеали, без яких здобуті знання zostалися б мертвими, безнаслідковими, закинув не один промінь світла, не одне зерно чистої любові до рідного краю, не одне шанобливе поривання до праці на користь української науки в душі своїх учнів. Професор Антонович збуджував інтерес до самостійних наукових занять, багатьох направляв на шлях подальшої наукової праці, допомагав усвідомити тему, мету, сприйняти науковий метод, зрозуміти наукове завдання. Зв'язок із студентами, що підтримувався привабливістю моральної особистості автора славнозвісної "Сповіді", створював сприятливу атмосферу для наукової праці. В.Г. Ляскоронський згадував як учитель чутливо ставився до праць своїх учнів: забезпечував їх книгами, мапами, рукописами, різнобічними нотатками, надавав поради, вказівки²⁰⁴.

Школа В.Б. Антоновича відзначилася солідним знанням історіографії, методології історичного дослідження. В особі О.І. Левицького, Д.І. Багалія, І.А. Лінниченка, І.М. Каманіна, М.В. Довнар-Запольського, М.П. Дашкевича, П.В. Голубовського, В.Г. Ляскоронського, П. Іванова, М.В. Стороженка, О.С. Грушевського, М.С. Грушевського, В.Ю. Данилевича та ін. поклала підвалини новітньої української історіографії, з вичерпнутою повнотою розробила історію окремих областей України-Руси та історію Великого князівства Литовського, до якого протягом XIV – XVI ст. належала більшість українських земель. Заслуги учнів професора Антоновича у розробці проблем історії України очевидні: київська школа немовби заново відкрила історію українського народу, що була повністю зігнорована централіською схемою С.М. Соловйова та його великодержавних послідовників. Єдність ідейного змісту всіх праць учнів професора Антоновича полягала в тому, що для них основним змістом історичного процесу був соціальний процес. Праці учнів В.Б. Антоновича були дуже органічно пов'язані з роботами вченого. Як духовний опікун та провідник молодих істориків професор Антонович

---

²⁰⁴ Ляскоронський В. В.Б. Антонович (некролог). – С. 75.

свідомо мав на меті монографічну розробку учнями тих тем обласної історії, які він намітив під час викладу лекцій.²⁰⁵ Дуже поважним додатком до лекцій були семінари професора Антоновича, на яких розроблялися окремі теми та питання періоду Київської Русі та Литовській державі. Перші теми стосувалися чужоземних джерел про стародавню Русь – хроніки Дітмара, Мартіна Галла, Кадлубка, Льва Диякона. До цієї доби належала і тема “Віче у Київській землі.” Ці студенські реферати потім друкувалися в «Университетских Известиях».

Окрім семінарських тем історик цілеспрямовано пропонував теми на медальні роботи, що опрацьовувалися молодими авторами ще уважніше. У цих роботах у сукупності була систематично розроблена історія земель Київської Русі. М.П. Дашкевич дослідив добу Данила Галицького, Н.В. Молчановський – історію Подільської землі, П. Іванов – історію Волинської землі, П.В. Голубовський та Д.І. Багалій – історію Чернігівсько-Сіверської землі, В.Г. Ляскоронський – історію Переяславської землі. Праці заповнили собою прогалину, яка існувала в історичній науці, що доти трималася централістських поглядів та ігнорувала обласне життя.

Заслуга В.Б. Антоновича і його документальної школи істориків українознавців у заповненні цієї прогалини величезна, однаково важлива для історії України і для історії Росії. Вплив професора Антоновича на зміст цих праць виявився у тому, що автори історії земель Київської держави вносили до своїх праць археологічний, історико-географічний, етнографічний матеріал, що було викликано потребами обласного методу розробки матеріалу, необхідністю дати всебічну історію кожної землі, притягти для визначення території, її меж історико-топографічні, археологічні дані, які автори знаходили у працях вчителя як археолога, географа, етнографа, який відводив цим дисциплінам поважне місце в історичному процесі України.

---

²⁰⁵ Довнар-Запольский М. Исторические взгляды В.Б. Антоновича //ЧИОНЛ. – 1909. – Кн. 21. – С. 35 – 37. Щербина В. Воспоминания о В.Б.Антоновиче // Там само. – С. 54 – 56. Винар Л. До 150-ліття з року народження Володимира Антоновича // Український історик. – 1984. – Ч. 1 – 4 (81 – 84). – С. 187 – 190.

Висунувши на перше місце земельний устрій стародавньої Русі-України школа В.Б. Антоновича виступила разом із федералістом М.І. Костомаровим, обласником – росіянином А.П. Щаповим супроти централістських тенденцій у російській та українській історії С.М. Соловйова та його школи²⁰⁶. Обласна теорія, що знайшла підґрунтя в етнографічній теорії, представниками якої були С.В. Єшевський, А.П. Щапов, М.І. Костомаров, отримала повне визнання у дослідженнях київської документальної школи істориків українознавців. У результаті виникли праці, які зробили значний внесок до російської історії тієї доби, ціла низка обласних монографій М.І. Костомарова, Д.І. Іловайського, Д.О. Корсакова, Д.І. Зубрицького, І.І. Шараневича, В.Б. Антоновича та його школи.

Д.І. Дорошенко слушно наголосив, що "тільки після виконання всієї величезної роботи дослідження окремих частин і окремих питань української історії стало можливим для найвидатнішого з-поміж учнів В.Б. Антоновича – для Михайла Грушевського приступити до підведення підсумків, до синтезу нашого минулого в його капітальній "Історії України-Руси"²⁰⁷.

Віддаючи належне доробку київської документальної школи істориків українознавців, не можна забувати, що саме професор Антонович упродовж 1880 – 1890 років обсадив усі кафедри історії в університетах України (Д.І. Багалій – у Харкові з 1882 р., П.В. Голубовський та М.В. Довнар-Запольський – у Києві, І.А. Лінниченко – в Одесі, М.С. Грушевський – у Львові з 1894 р., В.Г. Ляскоронський – у Ніжинському інституті) своїми учнями.

Таким чином, Київський університет у царині вивчення історії України став осередком, із якого розходились в усі міста історики. Величезна підготовча робота над опублікуванням та дослідженням джерел, над розробкою окремих питань і окремих періодів української історії сама по собі

²⁰⁶ ІР НБУВ, ф. 80, спр. 67 – 82. – Листи В.Б. Антоновича до Д.І. Багалія за 1880 – 1902 рр., 27 арк; *Багалій Д.І.* Листи до мене професора В.Б. Антоновича, як матеріал до його біографії /відбиток/. – К., 1928. – С. 128 – 132.

²⁰⁷ *Дорошенко Д.І.* В.Б. Антонович. – Прага, 1942. – С. 163.

принесла велику користь – уможливила підведення певних підсумків та спробу загального синтезу українського історичного процесу, що відбувся пізніше.

Підсумуємо, що впродовж п'ятидесяти років науково – викладацької діяльності історики Київського Імператорського Університету Св. Володимира, зокрема представники кафедри російської історії В.Ф. Домбровський, М.І. Костомаров, П.В. Павлов, І.В. Лашнюков, В.С. Іконников, В.Б. Антонович – складової частини школи істориків Київського університету ХІХ ст. у цілому, попри урядові регламентації, обмеження, пильний офіційно – фіскальний нагляд, виховували широко й неупереджено мислячу генерацію молодих талановитих учених – викладачів, які надалі плідно працювали над розробкою проблем вітчизняної історії, в царині як офіційної історії Російської держави й імперії, так і обласної історії України. Успадковуючи ідеї, принципи й методи учителів, нове покоління з плином часу широким і ґрунтовним дослідженням поклато підвалини новітньої української історіографії, зробило свій внесок і у вивчення російської історії. Все це вважаємо найвагомим результатом і підсумком процесу становлення та розвитку історичної освіти у Київському університеті впродовж 1834 – 1884 рр.

В статье исследуются условия, особенности становления и развития исторического образования в стенах Киевского императорского Университета Св. Владимира в 30 – 80-ые годы ХІХ ст., изучается процесс становления историко – филологического факультета, развитие преподавания русской истории учёными кафедры русской истории по персоналиям, анализируется правительственная политика в отношении образования и науки в Киевском университете и духовная атмосфера учреждения в это время в целом.

Conditions and peculiarities of formation and development of historical education at Kiev Imperial University by St. Vladimir in the 30th – 80th of XIX century, the process of formation of historical – philological faculty, the development of Russian History teaching by scholars of Russian History Department, the authority policy as to education and science in Kiev University and moral atmosphere in it at that time in whole are researching and analyzing in the article.

